

Володимир Тарасов

Образ перебудови (1985-1991)

в сучасній історіографії:
проблема термінології
та інтерпретації

*Мойй родині
з любов'ю та повагою*

*Дослідження здійснено
за сприянням*

Фонду захисту та підтримки
авторів інтелектуальної власності
імені Н. А. Куцина

Володимир Тарасов

Образ перебудови (1985-1991)

в сучасній історіографії:
проблема термінології
та інтерпретації

УДК 39+941(477)
ББК 82.3 (4УКР)+63.3 (4УКР)4
Т 19

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії етнології і права ВДПУ ім. М. Коцюбинського (протокол №4 від 9 грудня 2010 р.)

Відповідальний редактор:

Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Сергій Посохов, доктор історичних наук, професор

Сергій Калитко, кандидат історичних наук, доцент

Тарасов Володимир Володимирович
Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації / За ред. проф. Ольги Коляструк / Вид. 2-ге, допов. — Харків: «Раритети України», 2016. — 120 с.

© Тарасов В. В., текст, 2010-2016

ISBN 978-966-2408-66-9

УДК 39+941(477)
ББК 82.3 (4УКР)+63.3 (4УКР)4

Зміст

<i>Передмова до другого видання</i>	11
<i>Вступ</i>	
«Епоха» в лапках: термінологія перебудови 1985-1991 рр. як предмет історіографічного дослідження	17
<i>Розділ 1</i>	
Перебудова як історіографічне явище	25
<i>Розділ 2</i>	
Гласність у поняттєво-термінологічних координатах 1985-1991 рр.	37
<i>Розділ 3</i>	
Стереотипи розуміння та осмислення гласності в сучасній історіографії	57
<i>Розділ 4</i>	
Прискорення (1985-1987 рр.) в історіографії: природа, витоки, сутність	73
<i>Розділ 5</i>	
Прискорення «по-горбачовські» у понятійно-термінологічному апараті історії перебудови	93
<i>Післямова</i>	
Перебудова: вміст та етикетки	117

Передмова до другого видання

Ця книга присвячена термінологічним проблемам історії перебудови в Україні. Ми переконані, що для вітчизняної історіографії вони усе ще є актуальними. Утім, чи лишатимуться вони такими ж надалі — є питанням відкритим, адже з часом змінюються не тільки образи історичних подій та явищ, але й поняттєво-термінологічний апарат, за допомогою якого згадані явища досліджуються.

Історія перебудови є об'єктом уваги вітчизняної історичної науки практично від часу розпаду СРСР. Відтак, чимала кількість досліджень на цю тему є цілком достатньою джерельною базою для історіографічних гіпотез. На такому розлогодому тлі питання проблематики ключової термінології історії кінця

1980-х — початку 1990-х рр. лише загострює питання історичної сутності перебудови та методологічної й джерелознавчої основи її дослідження.

Серед достатньо розлогого кола питань, що, на наше переконання, потребують уваги, визначимо чотири головні.

Питання про «нашу» та «їхню» перебудову. Така ідентифікація не є випадковою, адже український погляд на події 1985-1991 рр. сформований на ґрунті специфічної політичної та соціокультурної природи, що представляється дослідниками як окреме концептуальне ціле, відмінне від надто розмитого образу «перебудови в СРСР», та надто апологетичного бачення горбачовської «реформи зверху».

У межах зазначеного питання виникає чимало важливих та складних проблем, які, на нашу думку, варті більш розгорнутого аналізу (наприклад, феномен трансформації суверен-комунізму у ліберальні та навіть націоналістичні рамки упродовж 1991-2005 рр.).

Питання про «довгу» та «коротку» перебудову в Україні. Український рахунок перебудови визначений власним історичним часом, що в різних аспектах аналізу постає або «довгим» (приміром, історія дисидентської боротьби за гласність до 1985 року), або

«коротким» (наприклад, констатування політичних змін в країні із моменту усунення від влади В. Щербицького у 1989 році). Зазначений аспект є тим більш важливим у контексті з'ясування «механіки» власного історичного часу подій кінця 1980-х — початку 1990-х рр. У цьому випадку історична нарація перебудови потребує іншої типології (ймовірно навіть нової!), оскільки ані «короткий», ані «довгий» сценарії загалом не співпадають із російським, грузинським чи прибалтійським рухом історичних подій та явищ цього періоду.

Питання щодо «простору» перебудови в Україні ставить на порядок денний проблему локалізації подій 1985-1991 рр. В даному разі йдеться не лише про відому пропозицію П. Кенні стосовно місця перебудови в Україні на тлі загального «карнавалу революцій» кінця 1980-х рр. (див. стор. 33), але й щодо застосування кардинально іншої «оптики» в аналізі т.зв. мікроісторичних сценаріїв. Просторова складова неминуче актуалізує проблему «рельєфу» перебудови, який постає різним в залежності від місця спостереження. Приміром, вкрай актуальною є проблематика «провінції» та «прикордоння» перебудови, оскільки, з нашої точки зору, у питання дослідження історії 1985-1991 рр. печерські пагорби є не репрезентативними без донецьких териконів або галицьких урвищ.

Зрештою, усі зазначені питання мають безпосередній стосунок до найбільш гострої проблеми в сучасній історіографії перебудови в Україні — **проблеми «ефектів сприйняття»**.

Приміром, на рівні побутових історичних уявлень горбачовська перебудова перебуває в лакуні «апарату витіснення», у багатьох випадках її пам'ятають як «негативну» подію, що суттєво позначається на мемуарних матеріалах та усній історії 1985-1991 рр.

Власний «ефект сприйняття» перебудови має і історичний цех (як вітчизняний, так і зарубіжний), що в більшості замикає історію кінця 1980-х — початку 1990-х рр. у жорстких рамках тодішнього політичного життя, із окремими «екскурсами» у суміжні соціально-економічні або суспільно-політичні сфери. Звісно, подібна «політизація» історії перебудови є неминучою з огляду на сам характер події.

Отже, як вивчати перебудову? Як методологічну проблему, що в більшості випадків орієнтована на ранжуванням політичних подій, або ж у джерелознавчому напрямку, як чергову «етикетку» складного періоду кінця 1980-х — початку 1990-х рр., що, вочевидь, може запропонувати й інші бачення та ретроспективи?

Наприклад, вкрай цікавим потенціалом володіють візуальні джерела історії цього періоду, які практично не досліджувалися у площині історіографії. Перебудова містить візуально-

хронікерський слід (т.зв. фотоісторію), проте історичний цех і по-сьогодні оминає візуальне у його джерельній якості. «Документальна» історія 1985-1991 рр. переважно обмежується історією політичних еліт, суспільних рухів та окремих соціальних феноменів, на тлі яких художнє життя виглядає позаісторичним: воно нібито винесене за дужки оповіді. Чи постане історія перебудови іншою в разі, якщо візуальні джерела посядуть бодай належне їм місце у структурі загальної джерельної бази історії перебудови? І знову констатуємо нез'ясованість цього питання, бо сьогодні подібний історіографічний досвід практично відсутній.

Попри все, події кінця 1980-х — початку 1990-х рр. складають достатньо помітний напрямок у новітніх історичних дослідженнях, більше того — він поступово розгортається в сторону актуальних спрямувань сучасної історіографії (усної історії, історії повсякденності та візуальної антропології).

Одним із варіантів відповіді на запропоновані для розгляду запитання, є ця книга. Сподіваємось, що її поняттєво-термінологічна спрямованість допоможе у розв'язанні проблеми образу перебудови в Україні.

Вступ

«Епоха» в лапках: термінологія перебудови 1985-1991 рр. як предмет історіографічного дослідження

Потреба в аналізі поняттєво-термінологічного апарату перебудови виникла із суто практичних дослідницьких потреб автора під час роботи над проблемою ролі публіцистики 1989-1991 рр. в дослідженні «білих плям» вітчизняної історії [1]. Як часто буває зі складними, синтетичними проблемами, освоєння певної частини об'єкту дослідження призводить лише до усвідомлення того факту, що досліджуване явище є набагато більш значущим та глобальним.

До наукового пошуку спонукає і специфічність уявлень про історію кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. Для широкого загалу ця епоха є такою, що має чітку детермінацію у часі (квітень 1985 — серпень 1991 рр.) та просторі

(терени Радянського Союзу), ще й до того ж загальновідома своїми історичними результатами, зокрема, розвалом СРСР, економічним зубожінням тощо. Подібне відчуттям «прісності» горбачовської епохи, «неможливості» в її межах здійснювати «наукові відкриття» аж ніяк не сприяє її аналізу.

Можливо саме з цієї причини, її осмислення в межах новітньої історіографії демонструє певну стереотипність в оцінках та інтерпретації ключових подій, не дивлячись навіть на те, що історія перебудови не є надто віддаленою від сучасності. На наш погляд, подібне становище безпосередньо пов'язане із слабкою розробкою поняттєво-термінологічного апарату перебудови [2].

Додатковим фактором актуальності винесеної у заголовок проблематики є те, що власне істориками термінологія перебудови майже не досліджується. Натомість, відомий російський філолог, професор Санкт-Петербурзького політехнічного університету В. Максимов — автор першого «Словника перебудови» — нараховує щонайменше *чотири* видання словникового типу, що «увібрали» неологізми періоду другої половини ХХ ст., у тому числі і перебудовний «новояз». Утім, аналіз історіографії кінця 1980-х — початку 1990-х років вимагає якісно іншого ракурсу дослідження, ніж це прийнято у філологічному дискурсі [3].

Зокрема, у першу чергу йдеться про дослідження термінології політичної та соціальної історії кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. Коло питань, що постає перед дослідниками є доволі значущим, починаючи від самого факту визначення поняттєво-термінологічного апарату й завершуючи аналізом окремих понять, якими оперують історики. Відкритими лишаються наступні питання: як термінологія перебудови впливає на її оцінку та інтерпретацію? Що привнесла сучасна історіографія у зміст термінології перебудови? Як вибудовувались і вибудовуються стратегії дослідження проблем, в яких поняттям перебудовної епохи належить чільне місце? Чи залежать такі стратегії від змісту чи змістів, що дослідники вкладають у ці поняття? Наскільки свідомо вживається зазначена термінологія і чи не виходить її вживання за межі її природної поняттєвої «октави»?

Наприклад, серед стереотипів, які посьгодні здійснюють помітний вплив на розстановку акцентів у дослідженнях епохи перебудови в Україні варто, насамперед, розглянути три найбільш поширених: уявлення про горбачовську гласність як «гуманітарну революцію»; інтерпретацію гласності як політики, що була спрямована на критику минулого; насамкінець, її тлумачення в якості «авангардного», «новаторського» явища, що забезпечило злам існуючого в СРСР політичного

ладу. Хочемо окремо наголосити на тому, що усі вищезгадані тези широко використовуються в сучасній історіографії для аналізу перебудовних трансформаційних процесів в Україні [4].

Можемо констатувати очевидне: перебудовна історіографія вже сьогодні має кілька «гострих кутів», пов'язаних із неузгодженістю поняттєво-термінологічного апарату. На наш погляд, першочергово слід звернути увагу на наступні проблеми.

1. Перебудова 1985-1991 рр. лишила по собі надто помітний «термінологічний слід». По суті її сучасний історіографічний образ сконструйований неологізмами середини 1980-х рр.

Окремої уваги потребує той факт, що «перебудовна» фразеологія увійшла до гуманітарних словників Заходу переважно у вигляді транслітерації, тобто способу передачі знаків (літер) однієї писемності (в даному разі російської), знаками (літерами) іншої писемності (англійської чи, наприклад, французької), що зайвий раз підтверджує термінологічну унікальність перебудови як історичної події [5].

2. Вочевидь, існує, свого роду, «внутрішня» термінологія «перебудови», яка включає терміни і поняття, що не вживаються взагалі (або вживаються вкрай рідко) поза межами кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. Попри те, що цей перебудовний «новояз» достатньо широко

використовується дослідниками та мемуаристами, сам він предметом історіографічного аналізу практично не був.

У свою чергу термінологічна неузгодженість провокує розмаїття образів перебудови, які часто виникають не як результат більш глибокого аналізу чи іншого ракурсу дослідження, а в наслідок конфлікту способів побутування термінологічних, а отже і змістовних стереотипів [6, с. 26].

3. Період кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. далеко не усіма сприймається як «історія», особливо це стосується мемуаристів перебудови, для котрих сім перебудовних років складають не малу частину особистого життя. За нашими спостереженнями, мемуаристи почасти не усвідомлюють цієї проблеми, або в іншому разі — не вважають її серйозною причиною для переосмислення власного життєвого досвіду. На рівні вживання та тлумачення понять і термінів перебудови це призводить до гіпотетичного сприйняття подій.

Сьогодні ця риса в більшості характеризує російську та західну історіографію проблеми. Проте рано чи пізно в Україні також розпочнеться сплеск мемуарів на перебудовну тематику, тож варто розставити термінологічні акценти (чи принаймні заявити про існування подібної проблеми) у найближчий час.

В якості висновку зазначимо, що практика введення нових понять (ідеологем) до суспіль-

ного вжитку із посиланням на існуючу традицію є, як стверджує російський дослідник цієї проблеми Д.Фельдман, цілком звичним явищем і має безліч прецедентів в історії Російської імперії та в історії СРСР [7, с. 23].

Вочевидь, в переважній більшості перебудовна термінологія може бути зарахована саме до категорії введених «зверху» понять. Принаймні це першочергово стосується т.зв. «стратегічних понять» перебудови, серед яких російський історик В.Согрін називає три, у порядку їхньої появи: «прискорення», «гласність», «перебудова» [8, с. 10-11].

З іншого боку, потреба у новій термінології на початку реформ кін. 1980-х – поч. 1990-х років («перебудова», «гласність», «прискорення» ті ін.) мала об'єктивну природу, пов'язану із серйозними змінами суспільно-політичних обставин в країні.

Відтак, «мова» перебудови, – «плакатна», існуюча переважно в стереотипних рамках слогана, – є не лише важливим джерелом для її тезаурусного та історіографічного аналізу, але й постає невід'ємною складовою джерельної бази дослідження історії 1985-1991 рр. У широкому трактуванні перебудовні неологізми є вираженням культурно-історичних стереотипів свого часу. Їхнє конкретне втілення у межах відповідної етимології та обсягів означення, розглянуто нами у наступних розділах.

Посилання

1. Див., докладніше: Тарасов В. В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989-1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти / Наук. ред. проф. В. К. Якунін. — Х.: Курсор, 2007. — 146 с.

2. Див., докладніше: Тарасов В. В. Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації // Грані. — 2008. — №4. — С.25-28.

3. Див.: Словарь перестройки / Под ред. В. И. Максимова. — СПб., 1992; Словарь новых слов русского языка (середина 50-х — середина 80-х годов) / Под ред. Н. З. Котеловой. — СПб, 1995; Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы 80-х годов / Под ред. Е. А. Левашова. — СПб, 1997; Толковый словарь русского языка конца XX в. Языковые изменения / Под ред. Г. Н. Складчиковой. СПб, 1998. До цього списку слід додати і радянсько-французький проект початкового етапу перебудови: Опыт словаря нового политического мышления. — М., 1989.

4. Див., детальніше: Тарасов В.В. Етимологія горбачовської гласності (1985-1991 рр.) як проблема сучасної історіографії // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: Зб.наук. праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. — Сер. Історія. — Вінниця, 2010. — Вип. 18.

5. Див.: The Gorbachev Bibliography: Books and Articles in English on Perestroika in the USSR (1985-1991) / compiled and edited by Joseph L. Wieczynski. — New York: Norman Ross Pub., 1996. — 255 p.; Dear Comrade Editor: Readers' Letters To The Soviet Press Under Perestroika. — Bloomington: Indi-

ana University Press, 1992. — 235 p.; Glasnost, Gorbachev, Khrushchev and Stalin: [An interview with Robert Conquest] // Smoloskyp. — Summer 1987. — Vol.8. — №34. — P.19-20.

6. Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації // Грані. — 2008. — №4. — С. 26.

7. Фельдман Д. Советская идеология в контексте политической истории России XX ст. (Идеологемы «культ личности», «репрессии», «реабилитация», «коллективное руководство», «революционная законность», «социалистическая законность»). — Автореф. ... док. ист. н., Саратов, 2007. — 46 с.

8. Согрин В. Политическая история современной России. 1985 — 1994. От Горбачева до Ельцина. — М., 1994.

Розділ 1

Перебудова як історіографічне явище

Горбачовська «перебудова» кін. 1980-х — поч. 1990-х років є одним з небагатьох періодів в українській історії, що має власний словник неологізмів, за допомогою якого можна описати чи кожен етап її розвитку упродовж 1985-1991 рр. Утім, породжені перебудовою поняття й терміни не тільки широко вживаються, але доволі вільно трактуються, створюючи неминучі протиріччя в її оцінках. Не є виключенням і сам термін «перебудова», вживання якого в сучасній історіографії демонструє певну стереотипність та неузгодженість змістів.

З одного боку, практика введення нових понять (ідеологем) до суспільного вжитку із посиланням на існуючу традицію є — як стверджує російський дослідник цієї проблеми Д.Фельдман — цілком звичним явищем і

має безліч прецедентів в історії Російської імперії та в історії СРСР. Наприклад, зауважує автор, саме у такий спосіб було введено ідеологему «культ особи» влітку 1953 р., для чого газета «Правда» помістила спеціальну передовицю [1., с. 23].

З іншого боку, потреба у новій термінології на початку реформ кін. 1980-х — поч. 1990-х років («перебудова», «гласність», «прискорення» ті ін.) мала об'єктивну природу, пов'язану із серйозними змінами суспільно-політичних обставин в країні.

У зв'язку із цим цікаво розглянути обидва процеси у їхньому взаємозв'язку. Очевидно, що поява терміну «перебудова» приналежно до політики горбачовських реформ була наслідком переплетіння як цілком раціональних, так і рефлексивних факторів. У свою чергу, ця обставина є причиною того, що в новітній історіографії існує декілька образів перебудови: як «революції»; як суспільного процесу; як політики руйнування (чи, навпаки, збереження СРСР), тощо.

Достеменно відомим є те, що поняття «перебудова», як «етикетка» для позначення певних модернізаційних стратегій, увійшло до суспільно-політичного лексикону ще в середині 1860-х рр. Як стверджують дослідники «великої реформи» Олександра II, поява нового історичного досвіду у вигляді цілої низки радикальних для свого часу змін (судова

реформа, гласність, відміна кріпацтва, тощо) уможливила розробку певного «символічного словника» для осмислення цього досвіду. Зокрема, зауважує І.Паперно, «1860-ті — 80-ті роки осмислювались як *epoca «перебудови»* або, у песимістичному сенсі, «розкладання» усього життєвого укладу, як «важкий перехідний час», «перехідний час між старим і новим, ідеалізмом і позитивізмом». Проводились широкі історичні аналогії — з Францією епохи Революції або Римом часів становлення християнства, коли «весь колишній психічний світ людини рухнув», відкривши дорогу новій вірі» [2].

Утім, дорадянська етимологія терміну «перебудова» не є надійним ґрунтом для аналізу політики перебудови 1985-1991 рр. Слід усвідомлювати, що радянська освіта та партійна кар'єра не залишали новому генеральному секретареві М.Горбачову жодного інтелектуального вибору стосовно ідеологічних засад реформування системи: він мусив спиратись на прецеденти з багажу ідеології т.зв. марксизму-ленінізму.

Цінним, в даному разі, є висновок німецької дослідниці Б.Менцель, що студіює літературну критику епохи перебудови. «Російська літературна критика 1980-х — 1990-х років, — зазначає Б.Менцель, — може аналізуватись лише у співвідношенні із системою марксистсько-ленінських норм, в межах якої, або у протиставленні

до якої вона визначила своє призначення і свої поняття (виділено нами. — В.Т.), з яких вона виводила свою суспільну роль та свій особливий інституціональний статус» [3, с.14].

Подібна теза все частіше знаходить підтримку серед дослідників історії кінця 1980-х — початку 1990-х років. Приміром, Б.Славін, намагаючись обґрунтувати гіпотезу про концепцію та теорію перебудови, зауважує, що «ідея оновлення радянського суспільства у М.С.Горбачова зародилась в ході вивчення останніх робіт Леніна». У зв'язку із цим, — підкреслює Б.Славін, — праві ті дослідники, що вважають першопочатковим задумом перебудови своєрідне повернення до ленінських ідей і норм державного життя, усунення сталінських деформацій радянського суспільства» [4, с. 139].

На наш погляд, доволі сумнівним є те, що М.Горбачов вже 1985 р. міг чітко відділити «ленінські норми» в державному управлінні від «сталінських деформацій». Принаймні прецедентні тексти першого етапу перебудови (зокрема, ювілейна доповідь з нагоди 70-річчя Жовтневої революції) свідчать про протилежне.

З іншої позиції підходить до вирішення проблеми етимології та сучасного змісту терміну «перебудова» професор політології Оксфордського університету А.Браун, який вважає, що «перебудова» була використана для,

свого роду, маскування ідеологічно заплямованого терміну «реформи».

«Слово «перебудова», — зауважує А.Браун, — було ідеологічно менш навантаженим, ніж слово «реформа», у якого, з точки зору радянських консерваторів, були конотації, пов'язані із реформізмом і ревізіонізмом, і тому під «покровом» перебудови можна було здійснювати усе більш радикальні реформи. Спочатку невизначеність самого поняття виявилась політично зручною для тих (передусім, для нового Генерального секретаря), хто дійсно бажав здійснити серйозну реформу. На початковому етапі усі або майже усі могли підтримати перебудову, оскільки кожен вкладав у неї власний зміст» [5, с.47].

Не менш важливою для осмислення сутності трансформаційних процесів в Україні 1985-1991 рр. є проблема інтерпретації перебудовного процесу в сучасній історіографії. На наш погляд, один з найбільш цікавих образів перебудови пов'язаний із її осмисленням як «революції».

З перших років дослідження історії перебудови в Україні у вітчизняній історіографії відбуваються спроби «вписати» її до контексту державотворчого процесу, а в більш широкому сенсі — й до загальної схеми плину національної історії. Проте, розуміння сутності змін, їх масштабів і напрямків відбувалося (і відбувається сьогодні) в фарватері

різних, почасти протилежних наукових та світоглядних парадигм, які природно накреслюють різні образи перебудови.

Уявлення про період кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. як про епоху «революційного оновлення», що має власну логіку та етапи розвитку, починають формуватись ще в ході самої перебудови. В її канонічному тексті – доповіді М.Горбачова з приводу 70-річчя Жовтневої революції – подібна фразеологія підноситься до рівня ідеологічного штампу, яким символічно позначається «теоретичне і практичне відновлення ленінської концепції соціалізму» [6, с. 73]. Проте, пряме ототожнення «революційної» сутності перебудовної політики виключно з процесом десталінізації й «подоланням окремих деформацій» соціалістичної системи (1987-1989 рр.) звучали в постперебудовні часи абсолютно непереконливо на тлі подальших радикальних змін в суспільно-політичному розвитку України (1989-1991 рр.), коли критика окремих аспектів соціалізму перетворюється на критику самого соціалізму. Тому образ перебудови як революції міцно закріпився на теренах української історіографії початку 1990-х рр. у вигляді, свого роду, пропагандистського «бренду» косметичної реставрації системи наприкінці 1980-х рр., а тому до останнього часу так і не отримував серйозного сприйняття в науковій літературі.

Чи не найбільш характерною рисою сучасного етапу дослідження історії кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. є очевидний перекис у бік другого періоду перебудови, який охоплює триріччя 1989-1991 рр. і є часом гострих змін у суспільно-політичній та економічній сферах. Особливо цікавим для дослідження (а тим більше в контексті концепції державотворчого поступу української історії) робить цей період поєднання у його розвитку двох паралельних процесів: зламу командно-адміністративної системи та боротьби за незалежність. На хвилі нового сплеску державотворчих пошуків (який, вочевидь, триває на терені сучасної «неодержавницької» історіографії) посилюється тенденція до загальної уніфікації фактологічної схеми, що, у свою чергу, вимагає нових концептуальних побудов. Саме у такому контексті ми схильні розглядати реанімацію образу перебудови-революції (причому як у первинному розумінні, так і з характерним вмістом умовності), що сьогодні відбувається в українській історіографії.

Одним з найбільш послідовних прибічників концепції перебудови-революції є відомий український історик С.Кульчицький, який інтерпретує події кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. як «третю національну революцію» (поряд із національно-визвольною революцією 1648-1654 рр. та «визвольними

змаганнями» 1917 – поч. 1920-х рр.) [7, с. 8]. Такий підхід переносить проблему на інший концептуальний рівень, змінюючи, проте, звичні причинно-наслідкові зв'язки, які традиційно кладуться в основу образу історії кін. 1980-х – поч. 1990-х рр. Приміром, це стосується тези щодо правонаступництва політичної боротьби націонал-демократів у 1989-1991 рр. по відношенню до політики УНР 1917-1920 рр. Цікаво відмітити, що подібна тенденція має очевидні публіцистичні корені [8].

У подібному річищі знаходиться й інша пропозиція С.Кульчицького, з приводу трактування «заключної фази перебудови М. Горбачова як «відкладеної революції», що розпочалась, але так і не була завершена під час «визвольних змагань» [9, с. 14].

Поряд із цим, в сучасній українській історіографії та історичній публіцистиці висловлюються й інші припущення, які, на наш погляд, також можуть стати підґрунтям для нових образів історії перебудови в Україні.

Наприклад, характерною рисою новітньої історіографії (що суттєво, як вітчизняної, так і зарубіжної) є тенденція до локалізації «перебудовної революції» 1989-1991 рр. в межах західноукраїнського регіону, що також має відповідну «публіцистичну історіографію». Приміром, І. Гель зазначає: «Якщо розглядати події, що відбулися на Львівщині та Галичині

в загальноукраїнському контексті, то ці процеси здобули на теренах регіону стратегічний плацдарм та живильне середовище колосальної потужності для відновлення і розбудови Української держави. Генеровані в Галичині ідеї усвідомлювались масами і ставали незборимою матеріальною силою «від Сяну до Дону» [10].

До висловлених вище припущень варто додати також і те, що історія подій на Західній Україні 1989-1991 рр. почасти розглядається зарубіжними дослідниками окремо від решти території УРСР та СРСР, що є, за думкою А.Портнова, одним з найпоширеніших критеріїв вивчення проблеми «революцій в комуністичному блоці» у західній гуманістиці. Зокрема, А.Портнов посилається на дослідження американського історика П.Кенні «Карнавал революції», де автор розглядає в такому контексті Польщу, Чехословаччину, Угорщину, НДР, Словенію та Західну Україну — території, що були «об'єднані «спільним минулим у складі західних імперій» (Габсбурської та Пруської), поза якими перебіг революції (власне, на українських теренах — горбачовської перебудови. — В.Т.) набув іншого — значно кривавішого вигляду (Румунія, Югославія, СРСР)» [11, с. 18].

Зрештою, у більш локальній перспективі терміном «революція» позначаються сьогодні й окремі епізоди політичного протисто-

яння 1989-1991 рр. Наприклад, це стосується подій осені 1990 р., ядром яких було студентське голодування (т.зв. «жовтнева революція», яку ще іноді називають «асфальтовою» або «студентською») [12].

Показовим є те, що в новітній історіографії перебудова розглядається або в контексті остаточного зламу командно-адміністративної системи, або як період боротьби за незалежність, що вочевидь є спрощеною конструкцією складного процесу, в природі якого безперечно було присутнє і перше, і друге. Натомість, спроби розглянути історію кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. як цілісне явище повертає дослідників до образу перебудови-революції (суспільно-політичної, гуманітарної, аксіологічної, тощо), який у концептуальному сенсі є більш зручним.

Вкотре наголосимо на тому, що горбачовська «перебудова» 1985-1991 рр. років лишила по собі надзвичайно вагомий термінологічний слід. Цілком очевидно, що однією з центральних проблем її історіографії є проблема узгодження поняттєво-термінологічного апарату, що має усі ознаки т.зв. «внутрішньої термінології». У свою чергу термінологічна неузгодженість провокує розмаїття образів «перебудови», які, на наш погляд, потребують історіографічного аналізу та подолання стереотипності в оцінках та осмисленні.

Посилання

1. Фельдман Д. Советская идеология в контексте политической истории России XX ст. (Идеологемы «культ личности», «репрессии», «реабилитация», «коллективное руководство», «революционная законность», «социалистическая законность»). — Автореф. ... док. ист. н., Саратов, 2007. — 46 с.
2. Паперно И. 1860-е годы: перестройка, гласность, травматическая эпидемия // Новое литературное обозрение. — 1998. — №33.
3. Менцель Б. Гражданская война слов: российская литературная критика периода перестройки / Пер. с нем. Г.Снежинской. — СПб.: Академический проект, 2006. — 400 с.
4. Славин Б. Перестройка в зеркале современных интерпретаций // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критическим анализ). — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — 436 с.
5. Браун А. Перестройка и пять трансформация // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критическим анализ). — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — 436 с.
6. Горбачев М. Октябрь и перестройка: революция продолжается / Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, Москва, 2 ноября 1987 г. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1987. — 143 с.
7. Кульчицкий С. 10-річчя «української хвилі»: [Про акцію «Живий ланцюг» єднання]

в лютому 1990 р.] // Історія України. — 2000. — №4. — С.8. (8-9)

8. Див. для прикладу: Бадзьо Ю. Поразка української революції // Літ. Україна. — 1997. — 21 серпня.

9. Кульчицький С. Відкладена революція. Про події 1989 — 1991 рр. в Україні // Політика і час. — 2001. — №8. — С.13-23.

10. Гель І. Та, що руйнує імперії: Витоки та деякі уроки революції кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. // Україна молода. — 2000. — 25 трав.

11. Див.: Портнов А. Після карнавалу // Критика. — 2002. — Ч. 10. — С.18-20.

12. Бойко О. Феномен жовтневої революції 1990-го року або чому альтернатива не стала реальністю // Нова політика. — 2001. — №8. — С.13-23.

Розділ 2

Гласність

у поняттєво-термінологічних координатах 1985-1991 рр.

Сфера застосування поняття «гласність» на теренах вітчизняної та зарубіжної історіографії змінювалась фактично від самого початку перебудови. Позначена цим поняттям політика «революційного оновлення соціалізму» у 1986 р. суттєво відрізняється від тлумачення «гласності» на початку 1990-го чи 1991-го років.

Додаткові «змісти» гласності виникають і в процесі дослідження історії перебудови 1985-1991 рр., особливо в мемуарній та публіцистичній літературі. З огляду на те, що «гласність» не належить до суто «горбачовських» неологізмів і має істотну доперебудовну та дорадянську історію вжитку, цілком очевидною є потреба в дослідженні її етимології, що може суттєво полегшити аналіз

змістів цього поняття впродовж 1985-1991 рр. та в сучасній історіографії.

Як зауважує О.Алтунян, про гласність у політичному сенсі мова виникала кожного разу, коли в Росії (власне, на теренах російської імперії та в СРСР. — В.Т.) починались процеси лібералізації: у 1860-х, у 1900-х, на початку 1960-х, наприкінці 1980-х років [1]. Вочевидь, у кожен із зазначених періодів сприйняття та інтерпретація «гласності» мали певні особливості. Особливо багатим на різночитання та неузгодженості є останній період т.зв. *горбачовської «гласності»*, дослідження якої в межах сучасної історіографії демонструє тенденцію до надання їй не властивих етимологічних витоків.

Відтак, основним завданням даного розділу є з'ясування природної етимології горбачовської «гласності», її компаративний аналіз із «іншими» гласностями: від початку ХІХ ст. до 1991 року.

Слід окремо наголосити на тому, що жодна версія доперебудовної історії вжитку цього поняття не є надійним ґрунтом для розуміння сутності «гласності» зразка середини — другої половини 1980-х років. У цьому сенсі характерним є висновок С.Кульчицького — одного з перших дослідників перебудови — про горбачовську «гласність», як «суто радянський термін».

У зв'язку із цим нами будуть розглянуті лише ті прецеденти «гласності», які до сьо-

годні є складовими її історіографічного образу часів перебудови. Найперше це стосується двох найбільш типових для сучасної історіографії тенденцій відносити етимологію горбачовської «гласності» до періоду хрущовської «відлиги» 1960-х рр., або ж до епохи «Великих реформ» Олександра II 1860-х — 1880-х рр. Окрема увага буде приділена етимології власне горбачовської «гласності» упродовж 1985-1991 рр.

Етимологія поняття «гласність». Найбільш вірогідна версія появи поняття «гласність» у суспільно-політичному лексиконі стосується періоду 1801-1815 рр., який традиційно вважається часом формування в Російській імперії громадської думки [2, 3]. Вважається, що «гласності» належало одне з чільних місць у реформах М.Сперанського — власне, намаганнях оздобити самодержавну владу певними конституційними нововведеннями — у контексті яких між 1809 та 1810 рр. і з'являється дане поняття, яке тлумачилося як дароване зверху право «у відомих, чітко визначених межах» публічно обговорювати питання поточного політичного та громадського життя [3].

У 1826 році схожу ідею висловив у своїх нотатках до імператора Миколи I Фаддей Булгарін (1789-1856) — один з піонерів впровадження т.зв. «пропагандистської», обмеженої

«гласності». Передбачалося, що пропозиція суспільству вільно та публічно обговорювати окремі, наперед визначені, теми зможе стати запорукою недоторканості засад монархічного устрою [4, с. 48].

Утім, лише напередодні епохи «Великих реформ» Олександра II 1860-х — 1880-х рр. «гласність» стає предметом жвавих дискусій, що водночас засвідчує її поступове проникнення до масової суспільної свідомості.

У 1859 році О.Герцен виступає проти видань, які кепкували над «невдалим досвідом першої гласності» (власне, проти сатиричних статей і віршів у журналах «Современник» та «Свисток») [5]. Зміст суперечки полягав у тому, що стратегія болгаринської «деякої гласності», яка була покладена в основу лібералізації 1860-х рр., не влаштовувала прибічників «свободи слова». Як зауважував М.Чернишевський: «Гласність — це бюрократичний вислів, вигаданий для заміни «свободи слова», й вигаданий з пересторогами, що вислів «свобода слова» може бути неприємним або різким комусь». Із захопленням ставився до «гласності» М.Достоевський [6, с. 61].

Варто наголосити на тому, що в дискурсі реформ Олександра II «гласність» остаточно закріпилась після ліквідації кріпацтва й судово-адміністративної реформи 1860-х років спочатку як один із засадничих принципів судочинства (1862 р.); по тому — як прин-

цип ведення публічної політики (зокрема, повідомлення громадськості про наміри реформ, оприлюднення важливих державних документів та ін.); насамкінець, як принцип спілкування влади із суспільством. У ліберальних колах «гласність» була особливо популярною, оскільки вважалася уособленням цінностей лібералізму: свободи, публічності, відкритості.

Таким чином, суспільно-політична практика ХІХ століття сформувала узагальнений і, водночас, один з найпоширеніших образів гласності у вигляді державної політики «зверху», що має за мету зберегти «старий порядок» за допомогою його часткової модернізації, зокрема через сурогатну «свободу слова» та контрольовану зверху «самокритику».

Спроби вивести родовід горбачовської гласності із її дорадянського контексту фіксуються вже на заключному етапі перебудови. Широкі історичні аналогії і сьогодні викликають інтерес як у дослідників, так і в читацької аудиторії. Приміром, потужна промоутерська кампанія книги Е.Радзінського, присвяченої реформаторові Олександрові ІІ, ґрунтувалась саме на транслітерах «гласність», «перебудова» та «відлига». Їхня етимологія із «довгого ХІХ століття» була використана як маркетинговий хід до потенційних читачів із «короткого ХХ-го», звиклих саме до горбачовської «перебудови» та «гласності» [7].

Не менш відомою ніж попередня є інтерпретація поняття «гласність» в якості інтелектуального спадку хрущовської «відлиги», яка начебто запрограмувала алгоритм основних реформ Горбачова. Приміром, як стверджує О.Даніель, гласність, поряд із цілою низкою інших «суспільних цінностей», була через «ліберальних публіцистів епохи перебудови» успадкована від «правозахисного руху та широкої дисидентської активності 60-х — 80-х років» [8].

Цікаво у зв'язку із цим відмітити, що авторка культового російського «соціологічного» роману «Презумпція винуватості» Лариса Матрос підкреслює своєрідну харизму «шістдесятника», характерну для перших років сприйняття інтелектуальною елітою країни особи реформатора-Горбачова. Зокрема, йдеться про обмін враженнями від виступу Горбачова на Всесоюзній нараді із завідуючими кафедрами суспільних наук у жовтні 1986 року: «Горбачов — типовий шістдесятник..., в усіх його промовах і висловлюваннях присутній підтекст, «подвійне дно» [9].

Простота та зовнішня очевидність такої конструкції спричинилася до низки прикрих неточностей у цілком поважних та популярних працях зарубіжних авторів. Приміром, Е.Хобсбаум стверджує, що Солженіцин відстоює «гласність» у відомому листі до з'їзду Спілки письменників СРСР у 1967 р., в якому,

натомість, йдеться про подолання цензури та свободу літературної творчості, що безумовно не є одним і тим самим, і в жодному контексті не згадується поняття «гласність» [10].

Ще більш категоричною є відома російська дисидентка та правозахисниця В.Новодворська, яка стверджує, що «Горбі (Горбачов. — В.Т.) здійснював реформи за нашою, дисидентською, формулою починаючи із 1986 р.». «Власне, уся реформа, — зауважує авторка, — полягала в тому, аби витягнули кляп з роти. Реформа називалась «гласність». Проблеми не вирішувались, проте про них було дозволено говорити і писати» [11].

Етимологія горбачовської гласності. Поняття «гласність» вперше з'являється в офіційному дискурсі КПРС у грудні 1984 року в доповіді М.Горбачова — на той час члена політбюро ЦК — «Живое творчество народа», що, за спогадами сучасників, була підготовлена групою науковців для Всесоюзної науково-практичної конференції «Совершенствование развитого социализма и идеологическая работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» [12]. Теза із цієї доповіді про «розширення гласності» була розгорнута на квітневому та березневому пленумах компартії 1985 р. у виступах М.Горбачова вже в якості генерального секретаря КПРС [13].

Проте сам М.Горбачев вважає «першим актом гласності» свою т.зв. «ленінградську промову» у травні 1985 року. Саме тоді, за спогадами генсека, «відбувся незвичний контакт керівника із людьми». «Промова без папірця та без будь-яких попередніх консультацій із колегами створила цілу проблему для Політбюро, — підкреслює М.Горбачов. — Уперше багато з того, що містилося в неопублікованих матеріалах березневого та квітневого Пленумів ЦК, про що йшлося «у закритому порядку» в партійних верхах, було «обрушено» на усіх» [14].

Важливе місце, яке відводилося питанням «гласності» у тогочасній агітаційно-пропагандистській та ідеологічній роботі, свідчить про відповідну трансформацію уявлень Горбачова та «архітекторів перебудови» про завдання, цілі та інструментарій реформ упродовж 1986-1988 років. Про це, зокрема, свідчить доповідь генсека на XXVII з'їзді КПРС у лютому 1986 року. Прецедентний характер зазначеного тексту впливає із цілого ряду фактів, серед яких варто звернути увагу на те, що саме із політичною доповіддю Горбачова на з'їзді чимало дослідників пов'язували і пов'язують початок політики гласності.

У мемуарах М.Горбачова цей епізод описаний як поворотний у долі перебудови. Підкреслено, що тема гласності з'явилась в документі в якості відповіді на численні перепони

та зневіру у фундаментальності і незворотності реформаторської кампанії [15]. «Принциповим для нас є питання про розширення гласності. — Зауважував Горбачов на з'їзді. — Це питання політичне. Без гласності немає і не може бути демократизму... Нам треба зробити гласність бездоганно працюючою системою. Вона потрібна в центрі, але не менше, а можливо навіть і більше потрібна на місцях, де живе і працює людина. Вона хоче і повинна знати не тільки про те, що вирішується у державному масштабі, але й те, які рішення приймаються місцевими партійними і державними органами, адміністрацією підприємств та профспілками» [16].

Неважко, однак, помітити, що «гласність», попри свою нову «політичну» обгортку, усе ще лишається категорією переважно соціально-економічних відносин [17]. Приблизно до цього часу відноситься відоме зауваження Ф.Конта про те, що «гласність мала чітко окреслені обмеження», позаяк «йшлося про що завгодно, але тільки не про свободу слова у західному розумінні» [18, с. 180].

Утім, як впливає із аналізу партійних документів та публіцистики цього часу, ні сам Горбачов, ні його оточення й не ставили за мету конвертувати «гласність» у свободу слова. Опосередковано це підтверджує «канонічний» текст перебудови — ювілейна доповідь М.Горбачова з приводу 70-річчя

Жовтневої революції. Тричі побіжно згадана «гласність» не отримала у доповіді, яка в цілому є визначальною для даного етапу перебудови, ні нового прочитання, ні більш радикального змісту. Названа серед інших «насушних проблем перебудови», гласність лишалась «інструментарієм забезпечення політики КПРС» [19].

Помітні зрушення «у сфері гласності» відбулися тільки в другій половині 1988 року. Саме вони спричинили специфічно «розкату» атмосферу XIX партійної конференції та спровокували особливу увагу Горбачова до цього питання. Окрема резолюція конференції «Про гласність» засвідчила спроби «перебудовників» оформити її у вигляді раціонального політичного курсу, безпосередньою метою якого було не стільки деклароване подальше «поглиблення» і «поширення» гласності («...ми розглядаємо гласність, як процес, що розвивається», йшлося у документі), скільки її контроль та стримання [20].

На наш погляд, питання про «точку неповернення» гласності є одним з найважливіших у дослідженні гуманітарного аспекту історії перебудови. Гласність стає політикою з того моменту, коли, умовно кажучи, із цілком декларативного гасла перетворюється на колонку у держбюджеті СРСР. Відтепер її можна описати у матеріальних одиницях, а відтак й відділити те, що робилося «зверху» на гроші

партії, від того, що продукували самвидавні, неформальні «низи».

Таким чином, трансформація гласності у державну політику насправді є багатозначною подією. З огляду на висловлені зауваження цілком можливо, що її конвертування у раціональну політичну площину спричинилося до виділення з «атмосфери гласності» суспільного руху «за гласність», що мав набагато більшу кількість радикальніших завдань (змістів), як інтуїтивних, так і наперед продуманих. Подібна трансформація гласності «з технології контрольованої комунікації» у «майже повністю автономний процес» є сьогодні однією з найбільш типових оцінок ситуації кінця 1989 – початку 1990 років [21, с. 178-179].

Цікаво відмітити, що зазначену тезу не відкидають і дослідники з Горбачов-Фонду, які часом демонструють зайву апологетичність до історії перебудови. Приміром, у програмному документі Фонду – ювілейній доповіді «Перебудова: двадцять років по тому» (Москва, 1 березня 2005 р.) – зауважується, що «внутрішня діалектика перебудови полягала в тому, що гласність і демократизація, які спочатку розглядались реформаторами ... як засіб для «ремонту» існуючого соціалізму», з часом трансформувались у «самодостатні цілі»: гласність – у свободу слова; демократизація – у політичну демократію. Відтак,

підкреслюється у доповіді, «ініційована реформаторами соціально-політична динаміка набула ...власної логіки розвитку» [22].

У своїх спогадах М.Горбачов також підкреслює характерну трансформацію гласності, що «виривалась із рамок, які з самого початку намагались їй накреслити», а з часом «набула характеру незалежного від чийхось указів та директив процесу». Утім, для Горбачова ця трансформація не є однозначно позитивним явищем. Як зауважується у його мемуарах: «Ми прагнули дати людям свободу — слова, думок, творчості, а вже те, як вони нею скористаються, залежало від них самих. Сьогодні доводиться із сумом визнавати, що значна частина інтелігенції використовувала цю свободу далеко не на користь суспільству і навіть самій собі» [23].

Слід наголосити на тому, що проблема трансформації поняття «гласність» у політику гласності та суспільний рух за гласність не є однозначною через невизначеність відносин між «старим» і «новим» порядком в межах перебудовних трансформацій. Відоме горбачовське гасло «Не можна змішувати гласність із вседозволеністю» як раз і віддзеркалює подібну невизначеність.

Очевидно, що політика гласності, у вигляді класичної «політики зверху», розпочиналась ще в контексті орієнтації на збереження «старого порядку». Ю.Афанасьєв описує цей

процес як вимушений, радикальний захід, пов'язаний із бажанням Горбачова зберегти владу. Пожертвувавши «доктринальною цінністю» та «поділившись політичною монополією», Горбачов, на думку Ю.Афанасьєва, уклав із суспільством «щось на зразок усіченого компромісу». Відтак, гласність, як вимушений крок, на який владу штовхнув інстинкт самозбереження, стала «фатальною» для КПРС, оскільки з часом перестав бути контрольованою [24, с. 302-305]. У свою чергу, саме неконтрольованість політики гласності з боку КПРС є першою ознакою формування суспільного руху «за гласність» [25].

***

Французькій поет та інтелектуал П.Валері (1871-1945) порівнював термінологічні ігри із пляшковими етикетками, що не можуть «ні оп'янити, ні вгамувати спраги», оскільки єдиним їхнім призначенням є «іменування вмісту». Відтак, вельми показовим у контексті винесеної у заголовок проблеми є те, що «гласність» стала однією з перших термінологічних заковик у спробах західних інтелектуалів з'ясувати сутність горбачовської реформації. Приміром, Т.Кузьо писав у 1989 р.: «На початку 1988 року головний редактор «Правди» Віктор Афанасьєв заявив, що завдяки політиці гласності засоби масової інформації СРСР не мають теми, на яку радянським журналістам

заборонено було б писати. Але в такому випадку, як справа з темами, що охоплюють період радянської історії, в якому відбулися великий терор, колективізація і штучний голод 1933 р. в Україні? Чи імовірно, що гласність стосуватиметься і цих подій?» [26, с. 72]. Подекуди зарубіжні дослідники намагалися вкласти власний зміст у горбачовську «гласність», що нагадувало не стільки спробу визначити горбачовські реформи, скільки вписати їх у контекст традиційних уявлень про Російську імперію, СРСР та прецеденти їхнього реформування. Відтак горбачовська «гласність» виводилась з попередньої реформаторської практики, її етимологія отримувала прямий родовід із ХІХ століття, а «свобода слова» (у західному розумінні) оголошувалась її кінцевою і єдиною метою [27].

На наш погляд, ближчим до первісного змісту горбачовської «гласності» є визначення О.Алтуняна про те, що вона є передусім «свідомою політикою влади по відношенню до суспільства», яка спрямована на «підтримання існування влади», а за своєю природою є «ідеологічною парадигмою» [28].

В якості висновку, у першу чергу, спробуємо запропонувати власну дефініцію поняття гласність із урахуванням означених в даній публікації проблем. Отже, гласність — це проголошена М.Горбачовим у 1987 році політика у сфері поширення та тлумачення інфор-

мації. На етапі літа 1988 року політика гласності трансформується у суспільний процес, який охоплює, насамперед, сфери історичної пам'яті та актуальні питання поточного життя (від взаємовідносин у середовищі номенклатури та цінової політики до питання майбутнього СРСР).

По-друге, важливо усвідомити та погодитись із тим, що існує, свого роду, внутрішня термінологія «перебудови», яка включає терміни і поняття, що не вживаються взагалі (або вживаються дуже рідко) поза межами кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. Попри те, що цей перебудовний «новояз» достатньо широко використовується дослідниками та мемуаристами, сам він предметом дослідження практично не був.

Відтак немає нічого дивного у тому, що наразі, після майже 20 років «постперебудови», поняття «гласність» тлумачиться по-різному. Систематичні намагання дослідників надати горбачовській гласності неприйнятній їй етимологічні корені усе ще лишаються ознакою сучасної історіографії проблеми. На наш погляд, коло питань, що виникає у зв'язку із окресленою проблемою, є доволі значним. Слід з'ясувати, як вибудовувались і вибудовуються стратегії дослідження проблем, в яких поняттям перебудовної епохи належить чільне місце; чи залежать такі стратегії від змісту чи змістів, що дослідники вкладають у ці

поняття; зрештою, наскільки свідомо вживається зазначена термінологія і чи не виходь її вживання за межі її природної поняттєвої «октави» [29].

Посилання

1. Алтунян А. О единстве, гласности и плюрализме // Знамя. — 2001. — №2.
2. Див.: Рейтблат А. Русские писатели и III Отделение (1826-1855) // Новое литературное обозрение. — 1999. — №40
3. Див., наприклад: Эйдельман Н. «Революция сверху» в России (Заметки историка) // Наука и жизнь. — 1988. — №10-12; 1989. — №1-3.
4. Див.: Булгарин — автор теории ограниченной гласности // Журналист. — 2003. — №9. — С.22; Независимую прессу в России породила цензура // Журналист. — 2003. — №1. — С.48. Тонкощі булгаринської «деякої гласності» яскраво показані в дисертаційному дослідженні секретаря Ю.Лотмана Тетяни Кузовкіної. Див.: Кузовкіна Т. Феномен Булгарина: проблема литературной тактики. — Диссертация ...доктора философии по русской литературе / Отделение русской и славянской филологии Тартуского университета. — Тарту, Эстония. — С.85-86.
5. Герцен А.И. «Very dangerous!!!» // Сочинения в 9-ти томах. — М.: ГИХЛ, 1958. — Т. VII. — С. 254-259.
6. Достоевский Ф.М. Идиот // Полн. Собр. Соч. В 30-ти тт. — Л.: Наука, 1972-1990. — Т. 18.

7. Прим.: Зокрема, Н. Новодворська вважає, що «Яковлев став для Горбі [Горбачова. — В.Т.] тим, ким був Сперанський для Олександра Першого» і називає одного з головних ідеологів перебудови «Яковлев-Сперанський». «Звісно, він [Горбачов. — В.Т.], — зауважує авторка, — є схожим на Олександра Першого: і в реформах, і в коливаннях, і в прихильності до Заходу». Новодворская В. Россия в стране реформ и чудес // http://www.sps.ru/?id=206905&cur_id=216715

8. Див.: Даниэль А.Ю. [Из материалов, присланных на конференцию] Круглый стол проекта «Горбачевские чтения», 15 декабря 2004 г. // Горбачевские чтения: Выпуск 3: Власть факта и власть мифа: как создается образ современной истории России. Некоторые проблемы освещения истории перестройки в учебниках истории. — М.: Горбачев-Фонд, 2005.

9. Див.: Матрос Л. Презумпция виновности: Социологический роман. — М.-Нью-Йорк, 2000

10. Див.: Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914—1991). — М.: НЛО. — С.508.; Солженицын А. Бодался теленок с дубом. Очерки литературной жизни. — Париж, YMCA-PRESS, 1975.

11. Див.: Новодворская В. Россия в стране реформ и чудес // http://www.sps.ru/?id=206905&cur_id=216715

12. Горбачев М. С. Живое творчество народа: Докл. на всесоюз. науч.-практ. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеол. работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» 10 дек. 1984 г. — М.: Политиздат, 1985. — 47 с.

13. Див.: Гласность и журналистика: 1985-2005: Сб. статей. / Под ред. Я.Н. Засурского,

О.М. Здравомысловой. — М.: Горбачев-Фонд; ф-т журналистики МГУ им. М.В.Ломоносова; Фонд Дмитрия Зимина «Династия», 2006.

14. Див.: Горбачев М. С. Первые шаги // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х книгах. — М.: Новости, 1995. — Кн.1.

15. Див.: Горбачев М. С. Рукописи не горят // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х книгах. — М.: Новости, 1995. — Кн.1.

16. Горбачев М. С. Политический доклад центрального комитета КПСС XXVII съезду коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1986 года // М.С.Горбачев. Избранные речи и статьи. Т.3. М.: Политиздат, 1987. Або: Горбачев М. С. Политический доклад ЦК КПСС XXVII съезду КПСС. — М.: Политиздат, 1986. — 127 с.

17. Див.: Тарасов В.В. Горбачовська гласність у дзеркалі сучасної історіографії: подолання стереотипів // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: Зб.наук. праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. — Сер. Історія. — Вінниця, 2008. — Вип. 13. — С.400-404.

18. Конг Ф. Секретность и гласность // К политической антропологии советской системы: Внешнеполитические аспекты / Пер. с фр. Я. Ю. Богданова. — М.: Языки славянской культуры, 2003.

19. Горбачев М. С. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжестве, заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвящ. 70-летию Великой Октябрьской соц. революции, 2 ноября 1987 г. — М.: Политиздат, 1987. — 62 с.

20. Материалы XIX Всесоюзной конференции КПСС // Из архива В.Тарасова-ст., делегата конференции от ХРТЗ.

21. Конт Ф. Секретность и гласность // К политической антропологии советской системы: Внешнеполитические аспекты / Пер. с фр. Я. Ю. Богданова. — М.: Языки славянской культуры, 2003.

22. Логика развития перестройки // Презентация доклада «Перестройка: двадцать лет спустя», 1 марта 2005 г. / Перестройка: двадцать лет спустя (Доклад Горбачев-Фонда)

23. Прим.: З огляду на зауваження Михайла Горбачова цілком ймовірним є висновок про те, що березневий закон про ЗМІ також замислювався як фактор стримування, а не черговий каталізатор «переростання» гласності у свободу слова. Див.: Горбачев М. С. Поляризація общественного мнения // Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х книгах. — М.: Новости, 1995. — Кн.1.

24. Див.: Афанасьев Ю.Н. Опасная Россия: Традиции самовластья сегодня. — М.: РГГУ, 2001.

25. Прим.: В цілому, перетворенню гласності на суспільний рух сприяли наступні фактори: «білі плями» історії, громадсько-політична діяльність української діаспори, національне та мовне питання тощо. Див.: Тарасов В. «Білі плями» вітчизняної історії на сторінках публіцистики 1989-1991 рр.: історіографічний та методологічний аспекти / Наук. ред. проф. В.К. Якунін. — Х.: Курсор, 2007. — 146 с.

26. Тарас Кузьо. Гласність і проблема голоду 30-их років в Україні // Сучасність. — Вересень 1989. — (Історія і сучасність).

27. Див.: Glasnost, Gorbachev, Khrushchev and Stalin: [An interview with Robert Conquest] // Smoloskyr. — Summer 1987. — Vol.8. — №34. — P.19-20; Ryan-Hayes, Karen L. Russian Publicistic Satire Under Glasnost: The Journalistic Feuilleton. —

Edwin Mellen Press, 1993. — 203 p.; Porter C., Schillinger E. Glasnost and the Transformation of «Moscow News» // Journal of Communication. — 1991. — Vol. 41., Issue 2. — P. 125-149. Dear Comrade Editor: Readers' Letters To The Soviet Press Under Perestroika. — Bloomington: Indiana University Press, 1992. — 235 p.; Echoes of Glasnost in Soviet Ukraine / Ed. Romana M. Bahry. — North York; Toronto: Captus University Publications, 1990. — 252 p.

28. Алтунян А. О единстве, гласности и плюрализме // Знамя. — 2001. — №2.

29. Див.: Тарасов В. Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації // Грані. — 2008. — №4. — С.25-28.

Розділ 3

Стереотипи розуміння та осмислення гласності в сучасній історіографії

Не дивлячись на те, що історія перебудови кінця 1980 — початку 1990-х років не є надто віддаленою від сучасності, її осмислення в межах новітньої історіографії демонструє певну стереотипність в оцінках та інтерпретації ключових подій. Не в останню чергу подібне становище пов'язане із слабкою розробкою поняттєво-термінологічного апарату перебудови. У «гамівній сорочці» стереотипів перебуває і проблематика *гласності* [1], що, безумовно, потребує додаткової уваги до аналізу сучасних сфер вжитку та змістів цього поняття.

Серед стереотипів, які по-сьогодні здійснюють помітний вплив на розстановку акцентів у дослідженнях епохи перебудови в Україні, варто, насамперед, розглянути три

найбільш поширених: уявлення про горбачовську гласність як «гуманітарну революцію»; інтерпретацію гласності як політики, що була спрямована на критику минулого; насамкінець, її тлумачення в якості «авангардного», «новаторського» явища, що забезпечило злам існуючого в СРСР політичного ладу. Хочемо окремо наголосити на тому, що усі вищезгадані тези широко використовуються в сучасній історіографії для аналізу перебудовних трансформаційних процесів в Україні.

Стереотип перший. Як стверджує В.Медведев, — один з найвідоміших мемуаристів перебудови — гласність є тією сферою, в якій зміни почались «вже у перші місяці після квітневого Пленуму (КПРС. — В.Т.)» у вигляді «подолання зон, вільних від критики, не лише у якихось галузях чи регіонах, але й у сенсі подолання заборонених тем». Саме у цій сфері, за висновком В.Медведева, «зміни відбувались найшвидше і найпомітніше, як для громадськості країни, так і для зарубіжних спостерігачів» [2].

Втім не важко переконатись у тому, що «зміни» про які згадують Горбачов та Медведев (як, власне, і ще ціла низка мемуаристів та дослідників перебудови) не мали концептуальної форми, не були наслідком раціонально вибудованої політики й тим більше

не пов'язувались безпосередньо із розпливчастим, нечітко артикульованим поняттям «гласність». Аналіз партійних документів та публіцистики 1985-1986 рр. наочно демонструє периферійний характер вживання поняття «гласність» порівняно із іншими поняттями, зміст яких нібито краще відповідав характерові «раннього» етапу перебудови.

Приміром, на думку російського дослідника В.Согрін, першим з трьох «стратегічних понять» горбачовського реформування було «прискорення», яке після січневого пленуму 1985 року набуло широкого вжитку. Деяко пізніше у словнику реформаторів з'явилися поняття «гласність» та «перебудова», але виключно як похідні від «прискорення». «Гласність — зауважує В.Согрін, — означала виявлення усіх недоліків, що заважали прискоренню (курсив наш. — В.Т.), критику і самокритику виконавців «зверху до низу». У свою чергу, «перебудова» мала на меті «внесення структурних і організаційних змін у господарські, соціальні, політичні механізми, а також в ідеологію, з метою досягнення усе того ж прискорення суспільного розвитку» [3, с. 10-11]. Чи впливає із викладеної вище схеми те, що «гласність» за фактом своєї появи була сформульована вже в ході «експерименту» як, свого роду, побічний ефект «прискорення», є питанням відкритим.

Слід зауважити, що В.Согрін є далеко не єдиним дослідником, який звертає увагу на

некоректну розстановку акцентів в сучасних дослідженнях перебудови у питанні черговості появи нових понять на ранньому етапі горбачовських реформ. Так, В.Мау вважає, що ідеї «гласності» та «демократизації» сформува-лись на ґрунті «трансформації системи вироб-ничих відносин» (власне, політики «приско-рення») у вигляді доповнення «технократич-ного підходу соціально-економічним». Склад-ні економічні матерії потребували простої та зрозумілої форми. Для їхнього тлумачення, як стверджує В.Мау, «були навіть вигадані спе-ціальні терміни (курсив наш. — В.Т.), що ро-били економічну політику останньої фази со-ціалізму наочною і зрозумілою». Серед таких термінів В.Мау називає «прискорення», «пере-будову», «реальний соціалізм» та «людський фактор». Саме у контексті тлумачення остан-нього поняття «людський фактор» і виникло, на думку дослідника, поняття «гласність», що віддзеркалювало курс на «подолання однобіч-ного технократичного підходу до вирішення економічних і виробничих завдань» [4, с. 6-8].

Таким чином, у версії В.Мау, саме «гума-нізація» економічних відносин стала запо-рукою критики, а відтак і гласності та демо-кратизації, що поступово охоплювали й інші, «сусідні» з економічною, суспільні сфери. У зв'язку із цим слід відмітити, що традицій-не для сучасної історіографії уявлення про «гласність», як, свого роду, «гуманітарну ре-

волюцію» потребує узгодження із фактами її використання як інструментарію економічної політики «прискорення». Як цілком справедливо зауважує російська дослідниця Н. Єлисеєва: «Гласність» буквально виросла з «курсу на прискорення соціально-економічного прогресу» [5, с. 94].

Слід також відмітити, що викладена вище проблема є наскрізною для історії перебудови. Приміром, дискусійним лишається питання, із якої сфери починалась перебудова: економіки, як твердять російські дослідники, чи ідеології, як вважають українські [6, с. 9]. Зрозуміло, що відповідь на поставлене запитання змінює і зміст поняття «гласність», що, як було показано вище, обслуговувало і першу, і другу сферу.

Стереотип другий. Гласність у всіх її відомих формах (як терміну, політики, процесу та ін.) має особливі відносини із минулим — це підтверджує навіть етимологічний аналіз даного поняття [7]. Проте беззастережність оцінок спричиняє плутанину в трактуванні ключових подій перебудови, приміром, процесу переоцінки історичного минулого, трансформації уявлень про моральні цінності суспільства ті ін.

Як стверджує американський історик Р.Сані, гласність нагадувала ініційовану «зверху» суспільну дискусію про «хвороби

радянського суспільства», що мала на меті наочно продемонструвати відчуженість інтелігенції та стагнацію системи [8, р. 140]. Утім, на основі аналізу широкого кола публіцистичної та мемуарної літератури 1985-1991 рр. можна впевнено стверджувати, що перебудовні «бої за історію» не були найпершою і найбільшою із «суспільних хвороб», як традиційно прийнято вважати у багатьох дослідженнях з історії перебудови. «Варто нагадати, — зауважує В.Медведев, — що перебудова починалась не з критики історії і сталінізму. Весь пафос і уся гострота критичної постановки проблеми стосувалась того стану суспільства, в якому воно опинилося на той час. Тому основна критика і в партійних документах, і у виступах М.С.Горбачова була спрямована на брежневський «застій»... І лише після півтора або навіть двох років поступово вогонь критики став переноситись на попередні історичні періоди» [9].

Цілком очевидно, що критика «застою» на початковій стадії перебудови була в більшості критикою сучасності. Те, що згідно із новою перебудовною модою було прийнято називати «атавізмом минулого», насправді виглядає ефектом сприйняття: реформування тільки починалося і за висновками самих «архітекторів перебудови» йшло не надто високими темпами. Як стверджує канадський дослідник О.Зайців, Горбачов використав поширення

гласності в якості фактору тиску суспільства на партійну номенклатуру, що чинила опір його початковим спробам реформ (прискоренню, децентралізації виробництва та ін.) [10, р. 131]. В цілому, у багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідженнях констатується вищезгаданий початковий «концепт» гласності у вигляді часткового відкриття «офіційної» інформації та самокритики номенклатури [11, р. 342].

Приміром, російська вчена Н.Єлісеєва переконана, що «минуле в умовах перебудови стало тим полем, на котрому точилася основна боротьба за визначення стратегії майбутнього розвитку країни», відтак, саме «переоцінка радянського минулого складала стрижень політики «гласності». Поряд із цим авторка доходить висновку, що, «судячи із виступів Горбачова 1986-1987 років», він розумів гласність «доволі традиційно», як, *свого роду, «посилення критики і самокритики»* (виділено нами. — В.Т.) [12, с. 94].

Таким чином, початковий період існування гласності пройшов під гаслом переосмислення попереднього, переважно, соціально-економічного досвіду, що сприймався широким загалом не як «історія», але як «сучасність». Вочевидь, усвідомлення подібної специфіки допоможе подолати певну стереотипність в осмисленні гласності та сфер її побутування.

Приміром, твердження відомого західного історика Р.Конквеста про «горбачовську гласність», за якої «нищення сталінського і навіть ленінського міфу відбувалося не поодинокими спростуваннями, а масивною, безнастанною лавиною фактів, яка не вщухала із місяця в місяць, із року в рік», є в загальному сенсі цілком справедливим, окрім хіба що вихідного твердження. Очевидно, що гласність у версії Горбачова — з її відомими гаслами про «нове прочитання ленінізму» та Сталіна, як керівника партії, що «відстояв ленінізм в ідейній боротьбі» [13, с. 36], не може бути безпосередньою причиною для «нищення» сталінського чи ленінського міфу. Скоріш за все, у даному випадку здобутки «низової» (неформальної) гласності приписані горбачовській «гласності зверху» [14, с. 230].

Стереотип третій. На перший погляд, ні в кого не викликає сумніву те, що гласність, попри свою доперебудовну, а тим більше — до-радянську історіографію, є прикладом саме перебудовного «новоязу». Якщо у такому контексті розглянути її як політику, то вона більшістю дослідників беззастережно відноситься до когорти «революційних», «авангардних», «нових» і т.п. явищ перебудови. Проте, як згадував А.Черняєв, — помічник М.Горбачова, — гласність була задумана на початку горбачовських реформ як «зброя

партії для пропаганди ідей перебудови». На його думку, у початковій концепції вона була, свого роду, інструментом в душі «ідеологічного забезпечення КПРС», а відтак, *за природою своєї появи, належала «старому порядку», «старим уявленням»*. Проте «джин почав вилізати з пляшки»: з часом гласність трансформувалась у неконтрольоване КПРС суспільне явище. Як зауважує А.Черняєв, М.Горбачов сам доволі часто висловлювався на адресу «свавілля преси», а у випадках, коли «народна» гласність оберталась проти «компартійної» перебудови — «починав бійку», як це було з відомим листом Ніни Андрєєвої «Не можу поступитися принципами» [15]. Відтак, цілком логічним є висновок про те, що «гласність розглядалась як потужна зброя у боротьбі за «повернення до основ» [16, с. 181].

Цілком очевидно, що історія перебудови не є виключним здобутком М.Горбачова. У зв'язку із цим варто наголосити на тому, що життєві реалії, позначені відомими поняттями зі словника перебудовних неологізмів («гласність», «нове мислення», «полюралізм» та ін.), стрімко переростали закладену в них ідеологічну природу.

Навесні 1985 року «старим порядком» вважався брежневський «застой», на противагу якому було висунуто горбачовське «прискорення». Вже на початку 1987 року у суспільстві діяло декілька ідеологічних альтернатив, яким

лишалися лічені кроки до відкритої конфронтації. Відтак, у 1989 році «альтернатива» Горбачова розумілась значною частиною суспільства як «застаріле» явище, що не встигає за стрімким рухом антикомуністичних трансформацій. Зрештою, з грудня 1990 року, як вважає відомий дослідник перебудови Ю.Бойко, в СРСР розпочинається процес «витіснення таких принципових орієнтирів перебудови як «плюралізм», «демократія», «гласність» і заміна їх у офіційній політиці на «дисципліну», «порядок» та «стабільність» [17, с. 35].

Звісно, наведеним вище переліком стереотипів проблематика побутування гласності в межах новітньої історіографії не вичерпується. Так, варто окремо висловитись з приводу поширеної тези про *трансформацію гласності у свободу слова*, яка, на наш погляд, також не є самоочевидною і потребує дослідження. Скоріше за все у свободу слова трансформувався суспільний процес «за гласність», що виник у «неофіційному» середовищі в його протидії офіційній «політиці гласності». Причому останній висновок є ключовим: свобода слова, на відміну від подарованої зверху «горбачовської гласності», була здобута волонтаристським шляхом ціною зусиль цілого покоління перебудовних «неформалів».

Один з найбільш поширених стереотипів сприйняття та осмислення гласності пов'язаний із змішуванням понять «політика

гласності» та процесу гласності, що в кінцевому підсумку *приписує окремим формам гласності нехарактерний для них раціоналізм.*

Приміром, Е.Хобсбаум доводить, що «Радянський Союз епохи Горбачова впав у прірву між гласністю (мобілізатором суспільної думки проти партійного апарату, що не бажав реформуватись — В.Т.) і перебудовою (кампанією реформування соціалізму. — В.Т.). Із цього автором робиться висновок, що *«програма гласності була продумана набагато детальніше, ніж програма перебудови».* «Гласність, — підкреслює Хобсбаум, — передбачала встановлення (або відбудову) конституційного демократичного ладу, ґрунтованого на верховенстві закону і широких громадянських свободах. Це передбачало відокремлення партії від держави, а також (у протилежність до всієї партійної традиції, починаючи зі Сталіна) перехід урядових повноважень від партії до держави, що потягнуло за собою відмову від однопартійної системи і керівної ролі партії» [18, с. 508-509].

За досить короткий час з моменту своєї появи поняття «гласність» перетворилось на один з головних синонімів «перебудови». Фактично гласність уособлювала «перебудову» в якості її єдиного, більш-менш очевидного для широкого загалу досягнення. На користь цього свідчить апеляція до «завоювань гласності», як до останнього аргументу у по-

леміках, які самі по собі могли тлумачитись як вищезгадане «завоювання». Відтак, дослідники перебудови зажди матимуть спокусу відтінити «невдачі» перебудови «здобутками» гласності [19].

У контексті потужної історіографії перебудови, що за підрахунками Горбачов-Фонду нараховує декілька тисяч позицій, дослідники якось звикли до особливого статусу поняття «гласність», що начебто всебічно віддзеркалює сутність трансформацій в СРСР та УРСР. Разом з тим слід зауважити, що найбільш оригінальні версії народження та побутування «гласності» належать тим з них, для котрих дане поняття є периферійним і не визначає бодай якусь значну частину категоріального апарату. Приміром, це стосується питань економічного розвитку Радянського Союзу кінця 1980-х — початку 1990-х рр.

Вочевидь, вживання поняття гласність, як у постперебудовній, так і в новітній історіографії, пов'язане із численними стереотипами. Найбільш поширеним є позначення одним терміном «гласність» трьох абсолютно різних суспільних явищ: поняття «гласність», політики гласності і суспільного руху за гласність. В межах кожного існують свої особливі «змісти» гласності, які іноді суттєво відрізняються і не повинні змішуватись в одне ціле без застережень та пояснень. Усвідомлення того факту, що природа політики гласності

не є наперед і назавжди запрограмованим алгоритмом, суттєво корегує «змісти» поняття гласність.

Посилання

1. Гласність – проголошена М.Горбачовим у 1987 році політика у сфері поширення та тлумачення інформації. На етапі літа 1988 року політика гласності трансформується у суспільний процес, який охоплює, насамперед, сфери історичної пам'яті та актуальні питання поточного життя (від взаємовідносин у середовищі номенклатури та цінової політики до питання майбутнього СРСР).

2. Див.: Медведев В. В команде Горбачева: взгляд изнутри. – М.: Былина, 1994. – 239 с.

3. Див.: Согрин В. Политическая история современной России. 1985-1994. От Горбачева до Ельцина. – М.: Прогресс-Академия, 1994.

4. Див.: Мау В. Экономика и власть. Политическая история экономической реформы в России, 1985-1994 гг. – М.: Дело Лтд., 1995. – 111 с.

5. Див.: Елисеева Н. Советское прошлое: начало переоценки // Отечественная история. – 2001. – №2.

6. Див., для прикладу: Кульчицький С. Новітня історія України // Укр. іст. журн. – 1991. – №12.

7. Одна з найбільш вірогідних версій появи поняття «гласність» у суспільно-політичному лексиконі стосується реформ М.Сперанського на початку XIX ст. Йдеться, передусім про спроби

оздобити російську самодержавну владу конституційними нововведеннями, у контексті яких між 1809 та 1810 рр. і з'являється поняття «гласність», як дароване зверху право «у відомих, чітко визначених розмірах» обговорювати в пресі питання точного політичного та громадського життя. Див., наприклад: Эйдельман Н. «Революция сверху» в России (Заметки историка) // Наука и жизнь. — 1988. — №10-12; 1989. — №1-3.

8. Suny R. G. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. — Stanford, CA: Stanford University Press, 1993. — III, 202 p.

9. Див.: Круглый стол проекта «Горбачевские чтения» на тему «Перестройка как опыт преодоления тоталитаризма: выводы для будущего», 4 марта 2003 г.: [Электронный ресурс]: Медведев В.А. — Режим доступа: http://www.gorby.ru/rubrs.asp?rubr_id=189&art_id=16260

10. Zajcew O. *The Evolution of Perestroika and Glasnost // Rukh: the social construction of protest, 1988-1992: A thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Ph.D.: [microform] / Graduate Department of Political Science University of Toronto; by Orest Wasyl Zajcew*. — Ottawa: National Library of Canada, 2000. — XII, 342 p.

11. Див.: Keep, John L. H. *Last of the Empires: A History of the Soviet Union, 1945-1991*. — Oxford: Oxford University Press, 1996.

12. Елисеєва Н.В. Советское прошлое: начало переоценки // Отечественная история. — 2001. — №2.

13. Див.: Горбачев М. Октябрь и перестройка: революция продолжается / Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верхов-

вного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, Москва, 2 ноября 1987 г. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1987. — 144 с.

14. Див.: Конквест Р. Роздуми над сплондрованим сторіччям / Пер. з англ. О.Мокровольського — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — 371 с.

15. Черняев А.С. 1991 год: Дневник помощника президента СССР. — М.: ТЕРРА; Республика, 1997. — 336 с.

16. Некипелов А. Легко ли поймать черную кошку в темной комнате, даже если ее там нет? // Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ). — М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. — С.176-187.

17. Бойко О. Україна: від путчу до Пуці (серпень-грудень 1991 р.). — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. — 223 с.

18. Див.: Хобсбаум Э. Эпоха крайностей: Короткий двадцатый век (1914-1991). — М.: Издательство Независимая Газета, 2004. — 630 с.

19. Див., для прикладу: Геллер М.Я. Горбачев. Победа гласности и поражение перестройки // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. — М.: РГГУ, 1997. — С.552-573.

Розділ 4

Політика «прискорення» (1985-1987 рр.) в історіографії: природа, витоки, сутність

В історії горбачовської перебудови 1985-1991 рр. початковий етап має цілу низку особливостей історіографічного характеру. По суті, дослідження витоків та безпосередніх обставин формування ініціатив М.Горбачова лишаються сьогодні на маргінесі історії перебудови.

Малодослідженим є курс на «прискорення» 1985-1987 рр., хоча саме він «відкриває» Горбачова та його епоху в якості об'єкту історичного дослідження. Російській історик М.Філатов пояснює подібну неувагу до раннього етапу перебудови своєрідним «проти-річчям» між очевидним історичним значенням проблеми «прискорення» і тим, «в якому масштабі вона (проблема) була представлена радянському суспільству» [1, с. 50]. Іншими

словами, автор вбачає першочергову причину у питаннях стратегічних прорахунків самих архітекторів перебудови.

На наш погляд, до цього мотиву варто щонайменше додати специфіку історіографії перебудови, яка склалася за останні 25 років. Невиразність реформаторського старту горбачовських ініціатив вже давно визнано в якості чинника, що напрямиу впливає на вибір хронології, проблематики та ракурсу дослідження історії перебудови.

Подібна ситуація є, насправді, не більше, ніж ефектом сприйняття. В рамках 1985-1991 рр. «прискорення» цілком ймовірно може претендувати на статус єдиної наперед продуманої ділянки перебудови й слугувати цікавим як для того часу, прикладом раціональної, а не рефлексивної — ситуативно-виникаючої як реакція на виклики часу — спроби реформування економіки СРСР. Це, своєю чергою, істотно змінює уявлення про природу та сутність перебудови в цілому.

Ще однією особливістю раннього етапу перебудови є його очевидна детермінованість усією попередньою радянською історією реформації «зверху». Варто відмітити, що стратегії «перебудови» та «прискорення» у відповідних формах та масштабах СРСР переживав задовго до 1985 року. Можна згадати «прискорення розвитку сільського господарства» у 1953 рр., або ж індустріалізацію 1930-х

тощо. Відтак, в історичній ретроспективі курс на прискорення може розглядатися як чергова, проте відмінна від власне «перебудови», спроба «оновлення соціалізму».

У зв'язку із цим логічними є кілька напрямів, що потребують дослідження як в історичному, так і в історіографічному ракурсах, і які становлять мету даної публікації: 1) проаналізувати витоки та сутність курсу на «прискорення»; 2) дослідити характер та способи співіснування концепції «прискорення» із політикою «перебудови»; 3) визначити особливості історично-наукового аналізу «прискорення», його «образи» в сучасних дослідженнях.

«Прискорення»: андропівська фаза «перебудови». Теза про т.зв. «андропівську фазу» перебудови належить відомому радянському історичному М.Гефтеру [2, с. 369]. У подальшому вона неодноразово повторювалась у вітчизняній та зарубіжній історіографії і сьогодні вважається достатньо вірогідною.

На наш погляд, правильніше говорити про «догорбачовську» фазу перебудови, тобто таку, що сформувалася до 1985 року, містить ознаки подальших «перебудовних» змін в економіці та політиці СРСР, проте безпосередньо не пов'язана із ініціативами Горбачова.

Риторика «прискорення» та «перебудови» розпочинається із приходом до влади Ю.Андропова у 1982 році. Зокрема, вже в офі-

ційній промові нового генерального секретаря йдеться про наміри «прискорити темпи розвитку економіки, збільшити абсолютні розміри приросту національного доходу, продукції промисловості та сільського господарства, обсяг роздрібного товарообігу» [3, с. 6]. Оскільки Пленум обговорював проекти держплану та бюджету, питання «прискорення» набуло особливого звучання, увійшовши до фінального документу – Постанови Пленуму і лишаючись при цьому у річизці «рішень XXVI з'їзду КПРС». У Постанові Пленуму зокрема зауважувалося наступне: «Відмічаючи особливо важливе значення успішного виконання плану економічного та соціального розвитку на 1983 рік для п'ятирічки в цілому, Пленум ЦК звертає увагу партійних, радянських, господарських та інших організацій, трудових колективів на необхідність спрямувати усі зусилля на реалізацію найважливішого завдання, висунутого XXVI з'їздом партії, – посилення інтенсифікації суспільного виробництва і підвищення ефективності народного господарства. В максимальному ступені використовувати наявні можливості для покращення господарської діяльності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання виробничих сил в усіх гілках народного господарства...» [4, с. 25-27].

У контексті «прискорення науково-технічного прогресу» Андроновим було вжите і

поняття «перебудова»: «...Дуже важливо по-господарські використовувати вугілля, природний газ, нафту, нафтопродукти, енергію тепла та електроенергію. Це вимагає, звісно, певної перебудови в усіх галузях і насамперед — широкого впровадження енергозберігаючої техніки та технології, покращення нормативів, використання матеріальних і моральних стимулів у боротьбі за економію, більш суворого покарання за надвитрати, перевищення норм та лімітів» [5, с. 14].

Слід відмітити, що на відміну від горбачовських — андропівські «прискорення» та «перебудова» в рамках тодішньої офіційної риторики не виглядали неологізмами і не надто вирізнялися у загальноновживаній партійній лексиці. Характерним також є те, що дані поняття відсутні у предметних покажчиках офіційних збірок 1982-1984 рр., включно із збіркою промов самого Ю.Андропова.

Нагадаємо, що предметні покажчики термінологічно описують дискурс проблеми. У нашому випадку, техніко-бібліографічний інструментарій офіційної партійної літератури є ідеологічно вивіреною тезаурусом, що формує відповідне уявлення про предметну частину книги, в тому числі і ідеологічне. Відтак наявність в офіційному партійному дискурсі 1982-1984 рр. неологізмів горбачовської епохи із одночасною відсутністю цих понять в тодішньому офіційному тезаурусі,

може зіграти із дослідником злий жарт. Спокуса «приписати» Ю.Андропову батьківство «перебудови», принаймні в її зародкових, гіпотетичних формах, є надто очевидною. Натомість, концепти «інтенсифікація індустріального розвитку», «перебудова сільського господарства» тощо достатньо активно використовувались в офіційній партійно-господарській лексичі СРСР 1930-х, 1950-х, 1960-х рр. і вочевидь були невід'ємною складовою радянської лексичної культури [6].

Характерне свідчення про сутність «прискорення» зразка 1982 року надає російський дослідник С.Семанов. За його спогадами, питання «прискорення науково-технічного прогресу» обговорювалося у жовтні 1982 року, на одному з останніх засідань Політбюро ЦК КПРС ще за життя Л.Брежнєва і мало бути центральною тезою інаугураційної промови нового керманіча СРСР та, вочевидь, символізувати продовження «старої» політики «новими» («прискореними») методами. Утім, раптова смерть Брежнєва призвела до влади Юрія Андропова, який і озвучив вищенаведені тези 22 листопада 1982 року на пленумі ЦК КПРС [7, с. 120].

Сутність андропівського «прискорення» полягала у пошуку поєднання «переваг соціалістичного ладу із досягненнями науково-технічної революції», у розкритті резервів існуючого соціально-економічного ладу,

який продовжував називатися «розвиненим соціалізмом». Зокрема, це безпосередньо впливає із офіційної риторики Андропова 1982-1983 рр. [8].

Слід відмітити те, що упродовж 1982-1984 рр. термін «прискорення» так і не набув конотаційного звучання, скоріше йшлося про риторику пришвидшення, інтенсифікації економіки «розвиненого соціалізму» тощо.

«Родзинкою» андропівського «прискорення» стають тези про налагодження трудової дисципліни та оптимізацію праці, які, за свідченнями багатьох мемуаристів та дослідників, цілком позитивно сприймалися радянським загалом. Постійно наголошуючи на тому, що економіка СРСР має величезний, невикористаний потенціал, Ю.Андропов закликав «перебудовувати господарський механізм», «пришвидшувати темпи роботи», та, зрештою, «вивчати суспільство, у якому ми живемо» [9].

Відтак, найвірогіднішою причиною появи терміну «прискорення» на початку 1980-х рр. можна вважати т.зв. «потенціальну концепцію» радянської економіки, тобто таку, що має приховані резерви (потенціали), а отже потребує не заміни, а вдосконалення, зняття низки перепон, більш ретельного адміністрування, ентузіазму працівників та ін.

Цікаво відмітити, що закріплення терміну «прискорення» у політичному дискурсі

1980-х рр. напряму пов'язане із тодішнім академічним середовищем в СРСР, зокрема із науковими пошуками радянських соціологів та економістів (А.Аганбегян, Т.Заславська та ін.). Як нове соціально-економічне поняття, «прискорення» виникає в непростих обставинах, що склалися навколо обговорення у ЦК КПРС, Держплані та відповідних відомствах низки важливих соціально-економічних питань: у 1982 році — реалізації «Продовольчої програми СРСР на період до 1990 року» [10]; у 1983 році пропозицій Держплану в рамках обговорення програми перспективи соціально-економічного розвитку СРСР до 2000 року тощо [11, с. 19].

Квінтесенцією саме такого способу мислення та оцінки економічної ситуації в країні стає розгорнута стаття генсека у березнево-му номері журналу «Комуніст» 1983 року — «Вчення Карла Маркса та деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР», із якої, на наш погляд, варто згадати два характерні фрагменти: «Можна знову і знову повторювати засадничу ідею Маркса про те, що для прискорення прогресу виробничих сил потрібні відповідні форми організації економічного життя. Утім справа не зрушиться з місця, поки ця теоретична істина не буде переведена на конкретну мову практики. Наріжним каменем є сьогодні завдання продумати та послідовно втілити заходи, що здатні надати

більший простір для дій тим колосальним творчим силам, що закладені в нашій економіці. ...Нам потрібно тверезо представляти, де ми сьогодні перебуваємо. Забігати вперед — означає висувати неіснуючі завдання; залишатися тільки на досягнутому — значить не використовувати усього того, що ми маємо. Бачити наше суспільство в реальній динаміці, з усіма його можливостями і потребами — ось що наразі необхідно» [12, с. 236, 245].

Образи «прискорення» в сучасній історіографії. На наш погляд, в оцінках горбачовського «прискорення» переважають два протилежні напрями. У межах першого «прискорення» є «етапом осмислення ситуації», своєрідним «інкубатором» перебудови, або, як визначає це у мемуарах В.Медведев, «утробним періодом перебудови». Відтак, цілком природно, що цей період містить чимало політичних помилок, проте, водночас, саме він є своєрідною «проформою» перебудови.

У межах другого, «прискорення» виступає «справжньою» перебудовою — єдиною ділянкою ініціатив Горбачова, що мала наперед розроблену концепцію, колектив авторів та теоретиків, зрештою — позитивну динаміку, яку можна проілюструвати мовою економічної статистики та соціології.

Слід мати на увазі, що під оцінками «прискорення» в історіографії ми розуміємо, на-

самперед, кілька важливих аспектів історії реформ 1985-1987 рр., зокрема питання хронологічних рамок «прискорення», питання його сутності, репрезентативність джерел, за якими досліджують «прискорення» тощо.

Перший напрям безпосередньо пов'язаний із питанням раціональності перебудови, про що ми вже неодноразово писали в інших матеріалах [13]. Слід відмітити, що в сучасній історіографії історії перебудови дане питання лишається найбільш актуальним.

В межах цього напрямку слід, на нашу думку, окремо розглянути дві характерні тенденції. Насамперед, прискорення доволі часто характеризується дослідниками в якості певного «андропівського шлейфу», який супроводжував Горбачова у 1985-1986 рр. У цьому сенсі спроби оцінити цей неминучий спадок позитивно постійно наражаються на абсолютну невідповідність «прискорення, як нового НЕПу» зразка 1985-1986 рр. та «перебудови як революції» зразка 1989-1991 рр. [14, с. 126-127]. Іншими словами, Горбачова і Андронова гармонійно можна поєднати виключно в «ранніх» перебудовних ремінісценціях. На наш погляд, саме з цієї причини зарубіжна історіографія зазвичай оминає тему «прискорення». Ранній етап перебудови «до 1987 року» часто взагалі не вважається власне реформаторським. Як зауважував у 1994 році В.Медведев: «Сьогодні лінія на прискорення соціально-економічного

розвитку країни у когось викликає поблажливу посмішку, в когось — іронію. Проте це був неминучий етап осмислення ситуації, яка склалася в країні, шляхів виведення суспільства з пригальмованого стану. Перебудова почалась саме з висновку про прискорення соціально-економічного розвитку» [15].

Вочевидь, із вище означеною тенденцією напруму пов'язана інша стратегія дослідження історії перебудови, яка в більшості стосується дослідницької літератури і характеризується надзвичайно цікавою, з нашого погляду, рисою «видаляти» прискорення за межі т.зв. «реальної» перебудови.

Слід зазначити, що дана теза сформува-лася в рамках політичного, а не історіографічного дискурсу. Скоріш за все, відмова від прискорення була актом «відрізання» андропівського шлейфу, а разом з ним і усього, що пов'язувало Горбачова та його оточення із їхнім «старим світом».

В межах сучасної історіографії найбільш послідовно цю концепцію відстоює «Горбачов-Фонд». По суті йдеться про суму нових рис, що відділяють «прискорення» від «власне перебудови». При цьому центральною відозміною є кардинальна переорієнтація вектору розвитку горбачовських ініціатив. В.Барсенков застосовує для означення цього початкового етапу метафору «авторитарна перебудова» [16, с. 105].

Наприклад, А.Баранов підкреслює, що «на перших етапах її розвитку» перебудова розпочиналася «не як громадський проект, а як проект влади»: «Усі основні ідеї, терміни, кампанії, гасла 85 – 86-го років – були генеровані владою» [17, с. 106]. Натомість, на думку автора, перебудова стає громадським проектом лише тоді, «коли у 1988 році більшість кампаній або явищ першої фази перебудови або завершуються, або перероджуються у щось абсолютно інше»: власне у процес, що має риси своєрідної «перебудови знизу». Цікаво, що серед ознак цієї «ситуації переходу», А.Баранов називає і «вихід з ужитку слова «прискорення» [18].

Подібну логіку демонструють і інші дослідники. Приміром, М.Загладін пропонує вважати часом початку «реальної перебудови» 1986 рік, коли «заклики до прискорення» не спрацювали, а іноді навіть обернулися на «контрпродуктивні». Натомість почала діяти «логіка змін, логіка процесу, що розвивався спонтанно, мимоволі ініціаторів цього процесу».

Варто зазначити, що в останній доповіді «Горбачов-Фонду», присвячений 25-річчю з початку перебудови, за точку «зриву» прискорення береться т.зв. «реформа 1987 року»: «...Впродовж перших двох років в економічній політиці наголос було зроблено на прискорення науково-технічного прогресу, наведення

порядку та дисципліни, підвищення відповідальності кадрів. ...Після двох років пошуків, дискусій та пробних кроків на початку 1987 року Горбачов, враховуючи ускладнення соціально-економічного становища, поставив питання про кардинальну реформу економічної системи» [19].

Кардинально інший напрям в дослідженні горбачовського «прискорення» пов'язаний із його означенням як «справжньої» перебудови, що, між іншим, є безпосередньою ознакою не лише складності аналізу історії перебудови, але й специфічності джерел, за якими перебудова досліджується.

Насамперед, не слід забувати, що саме по собі нове політичне гасло «прискорення» слугувало метафорою конкретних соціально-економічних змін, що характеризували не лише оновлення політичного курсу в країні, але й унаочнювало «зростання» Горбачова як політичного лідера.

Нагадаємо, що Горбачов та його оточення розробляли концепцію прискорення з 1983 року, в рамках андропівського плану «потенціального соціалізму». Це надає можливість дослідникам перебудови стверджувати, що «прискорення» вже навесні 1985 року було «запланованим», продуманим актом: «...Причому вже тоді, на квітневому Пленумі, завдання прискорення не зводилося до підвищення темпів зростання, а було органічно пов'язане

із здійсненням серйозних змін і в господарському механізмі, і в соціальній та інших сферах суспільного життя. З ним пов'язувалися головні надії на прогрес в країні і виведення її на сучасний рівень світової цивілізації» [20].

Іншим аргументом на користь визначення «прискорення» як «справжньої» перебудови є, як уже зазначалося, цілком конкретна можливість проілюструвати позитивну економічну динаміку «прискорення» мовою економічної статистики та соціології.

Взагалі, сам факт існування певної наперед продуманої стратегії вже є публіцистичним аргументом на користь раннього етапу перебудови, зважаючи на доволі невтішні, передусім економічні, показники подальших реформ Горбачова. Для прикладу процитуємо російського публіциста Д.Травіна: «Рубіж 1985-1986 рр. представляв собою, мабуть, один із найсвітліших моментів в новітній історії нашої країни. ...Виголошувалось безліч правильних промов, швидко змінювалися кадри, до керівництва країною приходили люди порівняно молоді і, що найголовніше, доволі тямуці, здатні спілкуватися людською мовою та без папірця. В цих людях ми впізнавали самих себе і робили простий, начебто очевидний висновок: втеча з Кремля маразматиків, панування здорового глузду, реальне піклування про добробут країни здатні у найкоротші строки вивести СРСР з кризи» [21].

Варто відмітити, що те, що на перший погляд є незаперечним аргументом для тлумачення «прискорення» як, свого роду, концептуальної частини «перебудови», є водночас і найбільш слабким місцем у даному історіографічному напрямі. Зокрема, підкріплення справжності «прискорення» аргументами певного економічного успіху — нехай навіть і часткового та не надто очевидного у повсякденному житті радянського громадянина — викликає зауваження в середовищі самих економістів. Так, В.Кудрін вважає, що не дивлячись на залучення до розробки «горбачовської стратегії прискорення» кращих вітчизняних економістів, результати не були і не могли бути по-справжньому революційними, оскільки тодішня радянська економічна теорія у своєму реформаторському пориві відштовхувалася від традиційних радянських постулатів про «адміністративно-командне стимулювання умов виробництва», а відтак «становище радянської економічної науки на початку горбачовської перебудови принципово нічим не відрізнялося від її стану у період брежнєвщини» [22, с. 29].

В цілому, з огляду на цілковиту риторичність офіційних документів 1985-1986 рр. достатньо важко оцінити ступінь відвертості генсека, відзрізнити його політичні маневри від щирого аналізу реальної ситуації в країні. Горбачов називає «прискорення» «політи-

кою», стверджує що «прискорення» має «критерії», є «стратегією» та спирається на «теоретичну базу». Зрештою, в офіційній риториці «прискорення» переростає у «політичний курс».

Відтак, першочергово, нам видається методологічно важливим порівняння зміни обсягу понять «прискорення» та «перебудова», які, нагадаємо, з'являються водночас в межах андропівського дискурсу.

Очевидним є те, що поняття «прискорення» та «перебудова» належали спільній поняттєвій лакуні і, як уже зазначалося, формуються у спільному академічному середовищі радянських економістів та соціологів на початку 1980-х років. До політичного вжитку «прискорення» вводиться Ю.Андроповим та М.Горбачовим під час обговорення низки важливих соціально-економічних питань у ЦК КПРС, Держплані та відповідних відомствах упродовж 1982-1984 рр.

По-друге, на той час, коли горбачовське реформування мало назву «прискорення», «перебудова» в більшості стосувалася лише питань кадрової політики в КПРС. Ось, приміром, яким чином описує процес переростання «прискорення» у «перебудову» В.Медведев: «Доповідь [На Пленумі ЦК КПРС у 1985 році. — В.Т.] стала розгорнутим обґрунтуванням нового політичного курсу партії. Формула прискорення на з'їзді була наповне-

на новим змістом, сутність якого у перетворенні, перебудові суспільства. І не випадково, що у завершальному слові на з'їзді Горбачов сказав: «Прискорення, радикальне перетворення в усіх сферах нашого життя — не просто гасло, а курс, котрим партія піде твердо та неухильно». Сам термін «перебудова» було застосовано на з'їзді лише принагідно до партійної та кадрової роботи. Проте по суті справи про неї [про перебудову — В.Т.] йшлося приналежне до усіх основних сфер життя і діяльності нашого суспільства. ...А незабаром — 8 квітня 1986 року, виступаючи на зустрічі із трудящими міста Тольятті, Горбачов говорив вже про перебудову у тому повному сенсі, в якому цей термін увійшов до політичного обігу у нас та за кордоном» [23]. Утім, варто мати на увазі, що незабаром саме «прискорення» перетворюється на усього лише «ділянку перебудови». Таким чином, в історичній ретроспективі курс на прискорення може розглядатися як чергова, проте відмінна від власне «перебудови» спроба «оновлення соціалізму».

Посилання

1. Филатов Н. «Ускорение»: особенности концептуализации представлений о политическом времени // Вестник ПАГС. — 2009. — № 1 (18) . — С. 48-55.

2. Гефтер М. Указ. соч. — С. 369
3. Речь Генерального Секретаря ЦК КПСС Ю.В. Андропова на Пленуме ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. // Материалы Пленума ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. — М.: Политиздат, 1982. — 32 с.
4. О проектах государственного плана экономического и социального развития СССР и государственного бюджета СССР на 1983 год. Постановление Пленума ЦК КПСС 22 ноября 1982 года // Материалы Пленума ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. — М.: Политиздат, 1982. — 32 с.
5. Речь Генерального Секретаря ЦК КПСС Ю.В. Андропова на Пленуме ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. // Материалы Пленума ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. — М.: Политиздат, 1982. — 32 с.
6. Прим., для прикладу: «...Летом 1953 был объявлен курс на ускоренное развитие сельского хозяйства, лёгкой и пищевой промышленности». Див.: История отечества с древнейших времен до наших дней. Энциклопедический словарь / Составители: Б. Ю. Иванов, В. М. Карев, Е. И. Куксина, А. С. Орешников, О. В. Сухарева. — М.: «Большая Российская энциклопедия». — 1999. — С.75.
7. Семанов С. Андропов. 7 тайн генсека с Лубянки». — М.: Вече, 2001. — С.120
8. Речь Генерального Секретаря ЦК КПСС Ю.В. Андропова на Пленуме ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. // Материалы Пленума ЦК КПСС 22 ноября 1982 г. — М.: Политиздат, 1982. — С.10; Андропов Ю. Речь на Пленуме ЦК КПСС; 15 июня 1983 г. // Андропов Ю. Избранные речи и статьи. — 2-е издание. — М.: Политиздат, 1983. — 320 с.
9. Встреча с московскими станкостроителями 31 января 1983 года // Андропов Ю.В. Избранные

речи и статьи. — С. 225; Андропов Ю.В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР // Андропов Ю.В. Избранные речи и статьи. — С. 236; Андропов Ю. Речь на Пленуме ЦК КПСС; 15 июня 1983 г. // Андропов Ю. Избранные речи и статьи. — 2-е издание. — М.: Политиздат, 1983. — 320 с.

10. О задачах Совета народных депутатов по реализации решений майского (1982 г.) Пленума ЦК КПСС: Постановление от 31 мая 1982 года...

11. Евстигнеева Л. П., Евстигнеев Р. Н. Двадцать лет российской трансформации. От ускорения к ускорению размышления над итогами двадцатилетия // Общественные науки и современность. — 2005. — № 3. — С. 17-33.

12. Андропов Ю. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР // Андропов Ю. Избранные речи и статьи. — 2-е издание. — М.: Политиздат, 1983. — 320 с.

13. Тарасов В. Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації // Грани. — 2008. — №4. — С.25-28. Тарасов В. «Епоха» в лапках: термінологія перебудови 1985-1991 рр. як предмет історіографічного дослідження // Інтелігенція і влада: наук. зб./ Під ред. д.і.н., проф. Г.Гончарука. — Вип. 20. Серія: Історія. — Одеса: Астропринт, 2010. — С.274-279.

14. Див.: Черняев А.С. Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям. — М.: Издательская группа «Прогресс» — «Культура», 1993. — 528 с.

15. Медведев В. В команде Горбачева: взгляд изнутри. — М.: Былина, 1994. — 39 с.

16. Барсенков В контексте системной трансформации // Горбачевские чтения: Власть факта

и власть мифа: как создается образ современной истории России. Некоторые проблемы освещения истории перестройки в учебниках истории. — М.: ГорбачевФонд, 2005. — С.102-108.

17. Баранов А. От проекта власти к общественному проекту // Горбачевские чтения: Становление демократии в современной России: от Горбачева до Путина: Перестройка 20 лет спустя: Взгляд молодых исследователей. — М.: ГорбачевФонд, 2004. — 170 с.

18. Там само. Див. крім того: Дискуссия [Воробьева О.В.] // Горбачевские чтения: Становление демократии в современной России: от Горбачева до Путина: Перестройка 20 лет спустя: Взгляд молодых исследователей. — М.: ГорбачевФонд, 2004. — С.110.

19. Доклад, приуроченный к 25-летию начала Перестройки, подготовлен по инициативе М.С.Горбачева авторским коллективом в составе: чл.-корр. РАН В.А.Медведев; д.и.н., профессор А.А.Галкин; д.ф.н, профессор Ю.А.Красин; к.ю.н. Г.С.Остроумов; д.ф.н., профессор Б.Ф.Славин [Электронне джерело] / Режим доступу: http://www.gorby.ru/activity/conference/show_835/view_27206/

20. Медведев В. В команде Горбачева: взгляд изнутри. — М.: Былина, 1994. — 239 с.

21. Травин Д. 1986: «Съезд победителей». 1987: Третий рубеж // Звезда. — 2006. — №2

22. Кудров В. Метаморфозы отечественной экономической науки до и после перестройки // Общественные науки и современность. — 2005. — № 5. — С. 23-35.

23. Медведев В.. В команде Горбачева: взгляд изнутри. — М.: Былина, 1994. — 239 с.

Розділ 5

Прискорення «по-горбачовські» (1985-1987 рр.) у понятійно-термінологічному апараті історії перебудови

«Історія багатьох проблем — це, значною мірою, історія слів». Цим виразом у квітні 1990 р. український публіцист та дослідник М.Рябчук починав свою доповідь перед американською науковою спільнотою. Симптоматично, що його роздуми стосувалися долі громадянського суспільства в Україні та СРСР, а негаразди зі «словами» — сучасних йому означень тих змін, що їх продукувала перебудова. Для більшої повноти картини дозволимо собі ще одну цитату М.Рябчука: «Безумовно, наведені вище думки і спостереження відбивають важливі аспекти сьогоденного совецького суспільного буття, чи, радше, побуту. Вони багато дають нам до зрозуміння труднощів совецької перебудови й можливих небезпек, що на неї чекають, але мало що —

до зрозуміння її рушійних сил, її не таких уже й мізерних здобутків в окремих галузях і, відповідно, її перспектив — не лише «катастрофичних» [алюзія від «катастрофи». — В. Т.], а й, цілком ймовірно, «перестроєчних» [1, с. 30, 32].

Подібні роздуми, стосовно змісту центральних понять тодішнього політичного дискурсу є доволі звичною характеристикою для зачинателів перебудовної історіографії. На наш погляд, це є зайвим підтвердженням того, наскільки для історії «перебудови» є характерною неозначеність понятійно-термінологічного апарату [2].

У цьому сенсі, основний зміст винесеної у заголовок проблеми можна окреслити кількома питаннями, відповідь на які є завданням даного параграфу: 1) в чому полягає сутність горбачовського «прискорення»; 2) який зміст вкладали архітектори «перебудови» у це поняття; 3) в яких концептуальних формах «прискорення» присутнє у політико-ідеологічному дискурсі 1985-1987 рр.

В сучасній історіографії укорінилася дискусійна, на наш погляд, думка про витoki політики «прискорення» з квітневого Пленуму ЦК 1985 року. Насправді, як свідчать офіційні документи та спогади безпосередніх учасників описуваних подій, Горбачов упродовж 1983-1985 рр. брав активну участь у переформатуванні достатньо широко арти-

кульованого та неозначеного на рівні ідеологічного гасла андропівського «прискорення» у власне, горбачовське, — сформульоване як справжній політичний слоган. Сам Горбачов описує це вкрай обережно: «Перетворення у суспільстві пов'язувалися із реалізацією курсу на прискорення соціально-економічного розвитку країни, що був узятий на квітневому Пленумі. Йшлося не про революцію, а саме про вдосконалення системи...» [3, с. 26].

Утім лише аналіз його промов 1982-1985 рр. говорить сам за себе. З іншого боку, екс-керівник Ради Міністрів СРСР Микола Рижков описує розробку «стратегії прискорення» як колегіальний процес, що був запланований Андроновим десь на зламі 1982-1983 рр., коли необхідність «наново визначити сутність створеного в країні ладу і його місце в історії людства» стала невідкладним завданням [4, с. 12]. (Пригадаємо знаменитий вислів Андропова на червневому Пленумі 1983 року: «Ми ще сповна не вивчили суспільство, у якому живемо та працюємо, не сповна розкрили належні йому закономірності, особливо економічні» [5, с. 294]). Відтак, генеральним секретарем було доручено члену Політбюро М.Горбачову, кандидату в члени Політбюро В.Долгих і Секретареві ЦК з економіки М.Рижкову «ретельно вивчити становище, що склалося в економіці, та підготувати пропозиції з її реформування». «Наші напрацювання

з цього питання, — підкреслює Рижков, — виконувалися із залученням величезної кількості вчених, спеціалістів і промисловців упродовж двох років та в подальшому були покладені в основу квітневої (1985 року) доповіді Горбачова на Пленумі ЦК КПРС» [6, с. 12]. Утім, риторика «прискорення» присутня в офіційних промовах Горбачова із самого початку 1984 року, зокрема: у промові на зустрічі з виборцями Іпатієвського виборчого округу Ставропілля по виборах до Верховної Ради СРСР 29 лютого [7, с. 10]; в доповіді на Всесоюзній економічній нараді з проблем АПК 26 березня [8, с. 21]; насамкінець, у найбільш відомому виступі Горбачова цього часу — доповіді 10 грудня 1984 року на Всесоюзній науково-практичній конференції «Вдосконалення розвиненого соціалізму та ідеологічна робота партії у світлі рішень червневого (1983 року) Пленуму ЦК КПРС» [9, с. 79, 81, 87, 88, 106]. Доповідь мала назву «Жива творчість народу» та, безсумнівно, в історії горбачовського «прискорення» є прецедентним текстом, що потребує окремих зауважень.

Передусім, слід зазначити, що, як і більшість програмних промов та теоретичних робіт Горбачова, зазначена доповідь готувалася групою дослідників та експертів і, по суті, не лише представляла загалу особисто Горбачова як стратега та господарника, але й команду його однодумців більш широкому оточенню само-

го Горбачова, зокрема іншим членам Політбюро. Один з авторів цієї промови — В.Медведев, вважає її «найбільшою віхою утробного процесу перебудови» й характеризує як таку, що не лише вирізнялася «новизною», але й надавала «реалістичну і максимально критичну для того періоду оцінку розвитку країни», «в узагальненому політичному вигляді формулювала завдання прискорення соціально-економічного розвитку» [10].

Слід відмітити, що «прискорення» характеризувалося Горбачовим як «всенародна справа» [11, с. 106]. Окрім відмічених рис промова містила чимало констатуючої лексики, на кшталт того, що «питання прискорення науково-технічного прогресу, як відомо, стануть предметом обговорення у ЦК КПРС» або «нас не можуть задовольнити якісні показники розвитку економіки» тощо [12, с. 88, 87]. Програмна частина доповіді дійсно нагадувала своєрідне *credo*, текст, що націлений на перспективу. Наприклад, початок промови по суті виголошує засади горбачовського прискорення зразка 1985 року, коли під змінами в економічному житті країни розумілися зміни у характері роботи кожного конкретного працівника: «Величезні можливості прискорення соціально-економічного розвитку закладені у поєднанні ініціативи і самодіяльності мас із науково обґрунтованим, творчим підходом до вирішення назрілих проблем» [13, с. 79].

Характерно, що горбачовська доповідь не була сприйнята позитивно його конкурентним оточенням. Приміром, за свідченням В.Медведєва, тодішній генсек Черненко особисто телефонував Горбачову із пропозицією відмінити конференцію. Коли ж вона усе ж відбулася, редактор журналу «Комуніст» (офіційного масмедійного органу ЦК КПРС) відмовився надрукувати текст доповіді, що, як підкреслює В.Медведєв, «було безпрецедентним кроком для органу ЦК». Натомість, редакція запропонувала написати на основі доповіді статтю [14].

На наш погляд, аналіз документів 1983-1985 рр. доволі виразно демонструє основні джерела ініціатив Горбачова, які можна умовно поділити на два напрями, кожен з яких має специфічний набір ознак та рис, що помітно корегують зміст поняття «прискорення». Зокрема йдеться про курс «прискорення», як головного інструментарію «соціалізму з людським обличчям» в якості першого напрямку; та політику «прискорення» як противагу «застою» попереднього часу — в якості другого.

Прискорення як ознака «соціалізму з людським обличчям». Сформульоване Андроновим запитання про недостатню дослідженість «суспільства, у якому ми живемо і працюємо», а також незнання економічних закономірностей його розвитку, вочевидь

знайшло свою інтерпретацію у виступах та працях М.Горбачова 1984-1985 рр. Зокрема, на зміну заяложеному гаслу про «розвинутий соціалізм» Горбачовим було згадано слоган із 1960-х: «соціалізм з людським обличчям». І в першому, і в другому випадку йшлося про певну «якість» побудованої системи, а відтак і перспективу її подальшого розвитку.

Для Горбачова зміна ключової тези надавала низку очевидних переваг. Окрім вже згаданої формули «нова влади — нова якість», для новопроголошеного курсу на «прискорення» були зняті ідеологічні шори, які могли стримати ініціативи Горбачова у рамках висунутих XXVI з'їздом КПРС тез [15].

Цікаву концепцію взаємопов'язаності зміни тез про «якість» соціалізму із означенням нового політичного курсу як «прискорення», висуває російський історик М.Філатов. Зокрема, він вважає, що сама по собі концепція «прискорення соціально-економічного розвитку країни» було «органічною частиною» нової, горбачовської моделі «соціалізму з людським обличчям» [16, с. 54]. Оскільки із самого початку горбачовських ініціатив партійним керівництвом СРСР «проводилась робота по науковому визначенню та ідеологічній концептуалізації часових меж побудови «соціалізму з людським обличчям», була здійснена «складна та суперечлива за своєю сутністю творча роботи із наповненням змістом таких

ключових концептів, як «прискорення» та «перебудова». Відтак, перше поняття — «прискорення» — мало «теоретично окреслювати часові межі» ініціатив Горбачова. Друге поняття — «перебудова» — «надавало суспільству та елітам можливість теоретично осмислити просторові та структурні характеристики реформаційних процесів у співвідношенні із радянською практикою і практиками ліберальних демократій» [17, с. 49].

Подібна логіка видається нам правильною, але з огляду на кілька зауважень. Поняття прискорення та перебудова не можуть аналізуватися за лінійною схемою, коли одне обов'язково впливає з іншого. Як було показано вище, до компартійної риторики обидва поняття на початку 1980-х років ввів Ю.Андропов. Зрештою, саме прискорення було обране на початковому етапі для позначення нових ініціатив.

Навіть якщо розглядати прискорення та перебудову як різні «етикетки» одного і того ж самого вмісту — власне, модернізації радянської соціально-політичної та економічної системи — вони не є лінійно інтегровані. Прискорення не може позначати «часові кордони» перебудови, оскільки задум другого не виникає у той момент, коли очевидним стає неефективність першого. Специфіка даного поняттєво-категоріального апарату як раз і полягає в тому, що, маючи різні змісти та

обсяги смислів, перебудова та прискорення описують спільне явище: історію горбачовських ініціатив. В іншому разі дослідницька логіка підміняється публіцистичною, на кшталт: «Але ж і перебудова першопочатково називалась прискоренням» [18].

Для прикладу, можна навести роздуми О.Воробйової, висловлені у ході дискусії про початковий етап перебудови у Горбачов-Фонді: «Я, мабуть, погоджуся із колегами, які стверджували, що перебудова як суспільний проект взагалі не замислювалась. Взагалі на самому початку проекту не було. Якщо ми пам'ятаємо, спочатку це було дійсно прискорення. А коли прискорення почали здійснювати, прийшли до того, що зробити нічого неможливо. Тоді-то і виник цей знаменитий термін «соціалізм із людським обличчям» [19, с. 110].

Слід відмітити те, що ідея «прискорення» як ключової характеристики «нового» соціалізму вкотре демонструє точки перетину горбачовських ініціатив із шістдесятництвом та дисидентським рухом. Російський дослідник В.Согрін взагалі вважає, що на початковому етапі «відновлення ідеалів шістдесятництва» становило стратегічну лінію Горбачова і ґрунтувалася на «вірі в ідеальну марксистсько-ленінську модель соціалізму, що була викривлена в СРСР і яку належало відновити у первинній чистоті» [20, с. 139-140]. По суті таку

ж саму оцінку висловлює і відомий соратник Горбачова В.Мєдведєв [21, с. 124].

У цьому сенсі, один з найцікавіших змістів горбачовського прискорення пов'язаний із особою Абєла Аганбєгяна, радянського економіста, академіка, якого часто називають теоретиком «прискорення».

Ще з 1960-х рр. йому приписують низку доволі критичних текстів на економічну тематику, а радянська дисидентка Л.Алексєєва припускає, що саме Аганбєгян міг бути автором «самвидавних» статей про негаразди у радянській економіці: «У самвидаві поширювалось кілька документів про критичне становище радянської економіки, які приписували А. [ганбєгяну]. Вилучені під час обшуків, ці документи інкримінувалися на судових процесах над дисидентами. У таких випадках А. [ганбєгян] відмовлявся від авторства» [22, с. 397]

У будь-якому разі, на той час, коли Аганбєгян увійшов до команди Горбачова, він мав стійку репутацію талановитого, але «прозахідного» економіста.

Саме в очолюваному ним Інституті економіки та організації промислового виробництва Сибірського відділення АН СРСР у Новосибірську був створений та прочитаний у другій половині 1983 року т.зв. «Новосибірський маніфєст» Тєтяни Заславської.

Значення цього документу для осмислення витоків горбачовських ініціатив важко

переоцінити. Формально згаданий документ (його назва: «Про вдосконалення виробничих відносин соціалізму і завдання економічної соціології») готувався авторкою для планового наукового семінару. Текст доповіді отримав гриф «Для службового користування», а його реферативна частина була опублікована у журналі «Знання — Сила» лише через два роки — у березні 1985-го [23].

Як зауважує В.Кудров, кілька відвертих припущень, які обґрунтовувалися у тексті доповіді (зокрема теза про те, що наявні продуктивні сили переросли існуючі виробничі відносини), викликали нищівну критику влади. Були вилучені робочі матеріали авторки, а А.Аганбегяну та Т.Заславській загрожувало виключення з партії [24, с. 29].

Слід відмітити, що у цій доповіді, яку, приміром, Роберт Конквест називає «першим впливовим, хоч і засекреченим аналізом» економічного стану СРСР, Т.Заславська активно користується риторикою «прискорення» та «перебудови» [25, с. 231] Наприклад, авторка зазначає, що «діюча система виробничих відносин суттєво відстала від рівня розвитку продуктивних сил» і «замість того, аби сприяти їхньому прискоренню, вона усе більше перетворюється у гальма їхнього поступального руху»; відтак постановка завдань, які б виправили цю ситуацію, «передбачає серйозну перебудову системи державного управ-

ління економікою, а саме відмову від адміністративних методів управління із високою концентрацією господарських рішень». В цілому, Т.Заславська вживає термін «перебудова» більше 10 разів, акцентуючи на «корінній перебудові управління господарством» та необхідності «розробки стратегії перебудови виробничих відносин».

Наведені вище факти зайвий раз підтверджують правильність нашої тези про властивості ідеологічної культури тодішнього радянського керівництва. Цілком зрозуміло, що і для Ю.Андропова, і для Т.Заславської у 1983-1984 рр. поняття «перебудова» та «прискорення» не були елементами політичного «новоязу», ними не позначалися нові соціально-економічні курси або ж концепції реформування країни, як ми це незабаром спостерігатимемо після березня 1985 року. Сам факт використання т.зв. «горбачовської риторики» у доперебудовні часи засвідчує лише ідеологічну природу перебудови, її «діалог» із внутріпартійними та почасти навіть дисидентськими дискусіями стосовно майбутнього СРСР в усіх його формах та вимірах упродовж 1983-1984 рр.

Горбачовське «прискорення» як антитеза брежнєвського «застою». Той факт, що станом на 1985 р. поняття «прискорення» не випадало із кола звичної компартійної лек-

сики, дозволяв Горбачову говорити про «незмінність стратегічної лінії», що її накреслили на XXVI з'їзді та пленумах ЦК — «лінії на прискорення соціально-економічного розвитку країни» [26, с. 129]. Лінійне просування «стратегії прискорення» передбачало радикалізацію політики. По суті проголошений курс на «прискорення» та водночас його фактична прив'язка до раніше прийнятих рішень на зміни, надавали владі більш широкий ідеологічний простір.

На наш погляд, достатньо настирлива апеляція Горбачовим у 1985 році до рішень XXVI з'їзду КПРС є нічим іншим, як легітимізацією його власних ініціатив. Досягнення «нової якості» соціалізму було проголошене перспективним завданням, натомість критика обрушилась на політичні та економічні невдачі попереднього часу.

Відтак, прискорення є, свого роду, анти-тезою застою. «Спочатку саме слово «прискорення» здавалося психологічно надзвичайно точним, — пише Н.Єлисеєва. — Млявий ритм «застійного» життя повинен був начебто отримати імпульс, поштовх» [27, с. 94].

Таким чином, присутня певна закономірність у тому, що розгортання «прискорення» обрушувало усе більшу та більшу критику в сторону брежнєвського «застою». Цей процес також пройшов кілька фаз: від неозначених та обережних закидів щодо окремих «застійних

елементів» в економіці у 1984 році (доповідь Горбачова «Жива творчість народу») до «епохи застою» у 1987 р. (доповідь на січневому Пленумі ЦК КПРС). Зрештою, у жовтні 1987 року Горбачов остаточно розставляє крапки над «і»: у доповіді «Жовтень і перебудова» андропівсько-брежнєвський «розвинений» соціалізм було замінено формулою «соціалізм, що розвивається», а «перебудова» остаточно девальвує «прискорення» до рівня одного із актуальних гасел [28, с. 410]. Поява «застійних та невластивих соціалізові явищ» відноситься у поки що неозначене минуле: «*На певному етапі* [виділено нами. — В.Т.] країна почала втрачати темпи руху, почали накопичуватися труднощі та нерозв'язані проблеми» [29, с. 301].

На наш погляд, непрямою ознакою того, що «застійні явища», «застій» та інша подібна риторика на зламі 1986-1987 рр. перетворюються на антитезу «прискоренню», є поява відповідного пункту у тезаурусі офіційного видання промов та статей М.Горбачова [30, с. 504].

Відповідну субординацію понять, що ними так вдало жонглює Горбачов у 1986-1987 рр., можна проілюструвати наступним уривком з його промови на січневому пленумі ЦК КПРС у 1987 році: «Перебудова — це рішуче переборення застійних процесів, злам механізму гальмування, створення надійного і ефективного механізму прискорення со-

ціально-економічного розвитку радянського суспільства. Головна задумка нашої стратегії — поєднати досягнення науково-технічної революції із плановою економікою та задіяти увесь потенціал соціалізму» [31, с. 308].

Аналіз промов та офіційних документів 1984-1985 рр. демонструє ще одну поширену похибку в оцінці горбачовського «прискорення», а саме: уявлення про формування анти тези «застій» — «прискорення» виключно у контексті питань кадрової політики.

Натомість, вже у першій своїй офіційній промові у грудні 1984 року Горбачов визначає «застійні елементи» як атавізм «старої», віджилої форми виробничих відносин, але припускає, що їхнє збереження матиме негативні наслідки: «Життя навчає нас із величезною відповідальністю розглядати діалектику розвитку продуктивних сил та виробничих відносин як *найважливіше джерело прискорення соціально-економічного розвитку суспільства* [виділено нами. — В.Т.]. Це зобов'язує нас своєчасно виявляти і знищувати протиріччя, що виникають. При соціалізмі вони, звісно, не є антагоністичними. Проте при *застійному збереженні застарілих елементів у виробничих відносинах* [виділено нами. — В.Т.] може настати погіршення економічної та соціальної ситуації» [32, с. 81].

У подальшому «застій» перетворюється на, свого роду, універсальну формулу усього

негативного, застарілого та «антиперебудовного» [33]. Доперебудовна історія СРСР стає «застійними роками», «епохою застою» — часом втрачених можливостей та викривлення «справжнього» соціалізму.

До подібних «екзотичних», як для сучасної історіографії, припущень можна віднести тезу про детермінованість критики «застою» конкуренцією горбачовського реформаційного проекту «прискорення» із позитивними, переважно на рівні повсякденної радянської культури, змінами у 1970-х рр.

Наприклад, С.Волков описує це наступним чином: «Горбачова часто називають «батьком перебудови». Проте вона не народилася із його голови, як Афіна з голови Зевса у давньогрецькому міфі. Коріння змін, у тому числі і культурні, можна віднайти в епосі Брежньєва, яку охрестили «застоем» [34, с. 274].

В цілому слід зазначити, що спрощення доволі складного процесу пошуку належної ідеологічної форми для горбачовських ініціатив у 1984-1986 рр. до простої лінійної формули заміни «прискорення» «перебудовою», іноді набуває цілком публіцистичних масштабів та спотворює не лише хронологічні нюанси історії перебудови, але й її загальну історичну картину [35].

Загалом, аналіз історіографії історії раннього етапу перебудови дозволяє зробити наступні висновки.

1. В якості політичного гасла «прискорення» було використане Горбачовим у 1984-1985 рр. для означення початкових ініціатив з кількох причин, серед яких, на наш погляд, варто виділити дві головні: історичний потенціал «прискорення» як прецеденту в історії економічних проривів СРСР та ідеологічний потенціал як надзвичайно вдалої «етикетки» для «оновленого» соціалізму.

Чи є «прискорення», свого роду, проформою «перебудови»? На нашу думку, некоректною є сама постановка питання, оскільки обидва поняття виникають у спільному середовищі, а їхня субординація в історії горбачовських ініціатив 1985-1991 рр. першочергово визначається потребами ідеології, і лише по тому — усіма іншими особливостями реформування СРСР: характером та глибиною реформ, їхнім практичним змістом та продуктивністю реформаційних дій.

2. Політика «прискорення» в її практичних формах не відбулася, «прискорення» в більшості лишилося етикеткою без вмісту.

Вочевидь відношення Горбачова до власних практичних рішень у 1985-1986 рр. також еволюціонувало. Складається враження, що апарат опікувався «прискоренням»: на риторичному рівні його не полишають навіть тоді, коли найголовніший неологізм «перебудова» вже не сприймався суспільством позитивно, тобто у 1987-1988 рр. Проте найпоказовіший

факт міститься у фіналі історії перебудови: «прискорення» навіть не згадане у Нобелевській лекції Горбачова.

Посилання

1. Див. публ. автора із зазначеної проблеми: Тарасов В. «Епоха» в лапках: термінологія перебудови 1985-1991 рр. як предмет історіографічного дослідження // Інтелігенція і влада: наук. зб./ Під ред. д.і.н., проф. Г.Гончарука. — Вип. 20. Серія: Історія. — Одеса: Астропринт, 2010. — С.274-279; Тарасов В. Горбачовська гласність у дзеркалі сучасної історіографії: подолання стереотипів // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: Зб.наук. праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. — Сер. Історія. — Вінниця, 2008. — Вип. 13. — С.400-404; Тарасов В. Образ горбачовської «перебудови» 1985-1991 років в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації // Грані. — 2008. — №4. — С.25-28; Тарасов В. Етимологія горбачовської гласності (1985-1991 рр.) як проблема сучасної історіографії // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: Зб.наук. праць / Під ред. проф. П.Григорчука. — Сер. Історія. — Вінниця, 2010. — Вип. 18. — С.313-319.

2. Рябчук М. Початок кінця // Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». — К.: Критика, 2000. — С.30-59.

3. Горбачев М. Жизнь и реформы. — Кн. 1. — М.: Новости, 1995. — 597 с.

4. Рыжков Н. Главный свидетель / Николай Рыжков. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — 240 с.

5. Андропов Ю. Речь на Пленуме ЦК КПСС; 15 июня 1983 г. // Андропов Ю. Избранные речи и статьи. — 2-е издание. — М.: Полити адат, 1983. — 320 с.

6. Рыжков Н. Главный свидетель / Николай Рыжков. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2009. — 240 с.

7. Горбачев М. Закреплять достигнутое, идти дальше, повышать деловитость [Речь на встрече с избирателями Ипатовского избирательного округа Ставропольского Края по выборам в ВС СССР 29 февраля 1984 г.] // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1987. — 510 с.

8. О задачах партийных, советских и хозяйственных органов по повышению экономической эффективности сельского хозяйства и других отраслей агропромышленного комплекса: [Доклад на Всесоюзном экономическом совещании по проблемам АПК 26 марта 1984 г.] // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1987. — 510 с.

9. Горбачев М.С. Живое творчество народа: Докл. на всесоюз. науч.-практ. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеол. работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» 10 дек. 1984 г. // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1987. — 510 с.

10. Медведев В.А. В команде Горбачева: взгляд изнутри. — М.: Былина, 1994. — 239 с.

11. Див.: Горбачев М.С. Живое творчество народа: Докл. на всесоюз. науч.-практ. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеол. работа партии в свете решений июньского (1983 г.)

Пленума ЦК КПСС» 10 дек. 1984 г. // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1987. — 510 с.

12. Там же.

13. Там же.

14. Прим.: У подальшому доповідь зіграла своєрідну роль на історичному засіданні Політбюро 11 березня 1985 року, на якому відбулося висунення та обрання Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС. Зокрема, робочий запис промови В.Чебрикова містить характерний епізод: «...Лідер нашої партії повинен володіти міцною теоретичною та практичною базою. Можна було би послатися на низку статей та виступів Михайла Сергійовича. Проте я назву лише його виступ на нещодавній Загальносоюзній теоретичній конференції. Я гадаю, що усі помітили, наскільки це був сміливий та сильний виступ». Див.: «Нам не нужно менять политику», — заявил М.С. Горбачев при выдвижении его на пост Генерального секретаря ЦК КПСС [Заседание Политбюро ЦК КПСС 11 марта 1985 года, рабочая записка; публ. подготовил А.Чернев] // Источник: документы русской истории [приложение к российскому историко-публицистическому журналу Верховного Совета РФ «Родина»]. — 1993. — №10. — С.72.

15. Прим.: У такому контексті вихід на початку 1985 р. книги генсека ЦК КПРС К.Черненко «На шляху вдосконалення розвинутого соціалізму» можна вважати симптоматичним.

16. Див.: Филатов Н. «Ускорение»: особенности концептуализации представлений о политическом времени // Вестник ПАГС. — 2009. — № 1 (18). — С. 48-55.

17. Там же.

18. Див.: Десять лет, которые растрясли мир Хроника «Дружбы народов»: 1989-1999. Рубрику ведет Лев Аннинский // «Дружба Народов» 1999. – №5.

19. Дискуссия [Воробьева О.В.] // Горбачевские чтения: Становление демократии в современной России: от Горбачева до Путина: Перестройка 20 лет спустя: Взгляд молодых исследователей. – М.: ГорбачевФонд, 2004. – 170 с.

20. Согрин В. М. Горбачев: личность и история // Общественные науки и современность. – 1992. – № 3. – С.136-146.

21. Медведев В. Перестройка и реформация // Горбачевские чтения: Власть факта и власть мифа: как создается образ современной истории России. Некоторые проблемы освещения истории перестройки в учебниках истории. – М.: ГорбачевФонд, 2005. – С.123-127.

22. Алексеева Л., Голдберг П. Поколение оттепели / Пер. с англ. З.Е. Самойлово. – М.: Захаров, 2006. – 432 с.; Крім того, див.: Запись выступления с критикой состояния советской экономики в завершающий год семилитки [Номер АС: 186; язык: англ.; Автор(ы): Аганбегян А.Г.; Место: Б.м., Новосибирск? Дата: Б.д., 1965;] // Собрание документов Самиздата. – Том 3.

23. Прим.: Заславская Т. Избранные произведения: в 3-х т. – Т.3: Моя жизнь: воспоминания и размышления. – М.: Экономика, 2007. – 763 с. Авторы інтернет-публікації доповіді Т.Заславської таким чином описують публікаторські поневіряння «Новосибірського маніфесту»: «Доклад под названием «О совершенствовании производственных отношений социализма и задачах экономической социологии» был прочитан Т.И. Заславской на на-

учном семинаре «Социальный механизм развития экономики» (Новосибирск, ИЭиОПП СО АН СССР, 1983) и тогда же опубликован с грифом «Для служебного пользования». Полный текст доклада вошел в кн.: *A Voice of Reform / Essays. By Tatiana Zaslavskaya / Ed. M. Yanovitch. M.E.Sharp. N.Y, L., 1989. P. 158-184.* Краткое изложение опубликовано в журнале: «Знание-Сила», 1985, №3. Мы благодарим Татьяну Ивановну Заславскую за предоставленный нам текст Новосибирского манифеста».

24. Кудров В. *Метаморфозы отечественной экономической науки до и после перестройки // Общественные науки и современность. — 2005. — № 5. — С. 23-35.*

25. Конквест Р. *Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. — К.: Основи, 2003. — 371 с.*

26. Див.: Горбачев М. *Речь на Внеочередном Пленуме ЦК КПСС 11 марта 1985 г. // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1987. — 510 с.*

27. Елисеева Н. *Советское прошлое: начало переоценки // Отечественная история. — 2001. — №2. — С.94.*

28. Горбачев М. *Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжестве, заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвящ. 70-летию Великой Октябрьской соц. революции, в Кремлевском Дворце съездов, 2 ноября 1987 г. // Горбачев М. Избранные речи и статьи. — Т.5. — М.: Политиздат. 1988. — С. 386-448.*

29. *О перестройке и кадровой политике партии. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 27 января 1987 года // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 4 — М.: Политиздат, 1987. — 511 с.*

30. Див.: Социализм. Советское общество / преимущества социалистического строя / застойные явления в обществе // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 4 — М.: Политиздат, 1987. — Т.4. — 511 с.

31. О перестройке и кадровой политике партии. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 27 января 1987 года // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 4 — М.: Политиздат, 1987. — 511 с.; Див., крім того: Тарасов В.В. Горбачовська гласність у дзеркалі сучасної історіографії: подолання стереотипів // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: Зб.наук. праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука. — Сер. Історія. — Вінниця, 2008. — Вип. 13. — С.403.

32. Горбачев М. Живое творчество народа: Докл. на всесоюз. науч.-практ. конф. «Совершенствование развитого социализма и идеол. работа партии в свете решений июньского (1983 г.) Пленума ЦК КПСС» 10 дек. 1984 г. // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 2. — М.: Политиздат, 1987. — 510 с.

33. Горбачев М. Живое творчество народа... — С.254; Из беседы в ЦК КПСС с первыми секретарями некоторых областных комитетов партии 16 октября 1985 года // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 3 — М.: Политиздат, 1987. — С.19; Политический доклад центрального комитета КПСС XXVII съезду коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1986 года // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 3 — М.: Политиздат, 1987. — С.200, 260, 279; Выступление на XI съезде Социалистической Единой Партии Германии 18 апреля 1986 года // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 3 — М.: Политиз-

дат, 1987. — С.363; О перестройке и кадровой политике партии. Доклад на пленуме ЦК КПСС 27 января 1987 года // Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. — Т. 4 — М.: Политиздат, 1987. — С.308.

34. Волков С. История русской культуры XX века. От Льва Толстого до Александра Солженицына. — М.: Эксмо, 2008. — 352 с.

35. Для приклада: «...В 1985 году среди прочих произошло одно событие, которое представляется весьма значимым с культурологической точки зрения. Михаил Горбачев произнес крайне важное для перестройки слово «застой». Речь, правда, изначально шла о «кадровом застое», а само слово звучало совсем не так страшно, как в начале 1990-х годов. Да и сама идея «застоя» была нужна, прежде всего, для того, чтобы избавиться от неугодных новому генсеку партийных кадров». Туркин Сергей. «Вспоминание истории» в период перестройки: как процесс, и не только // Неприкосновенный запас. — 2006. — №3(47).

Післямова

Вивчення історіографії історії України кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. має цілком очевидну важливість для сучасної історичної науки. Поєднання багатьох культурно-історичних процесів, а саме: розпаду СРСР, переорієнтації соціально-економічного та політичного розвитку, зрештою, здобуття Україною незалежності, робить цей період вкрай важливим для дослідників не лише в рамках останньої третини ХХ ст., але й в межах усього ХХ ст. Потреба саме в історіографічному аналізі зазначеної проблематики зумовлена, на наш погляд, наступними чинниками:

1. Дискусивним статусом історичних оцінок історико-культурного процесу кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. в Україні; до сьогодні епоха пе-

ребудови лишається фактором розмежування поглядів істориків.

2. Особливостями географічної та політичної локалізації історичних подій цього часу (першочергово згадаємо тенденцію розглядати перебудовні процеси в Західній Україні як такі, що тяжіють скоріше до подій у Центральній та Західній Європі кін. 1980-х — поч. 1990-х рр., ніж до суспільно-політичної ситуації на теренах УРСР чи СРСР цього часу).

3. Проблемою «уроків» перебудови в Україні, що усе ще лишається на маргінесах історичних досліджень, навіть попри те, що історія кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. є, свого роду, шляхом УРСР в Україну; окремого дослідження потребує феномен пострадянської України, що також є очевидним наслідком перебудовних процесів в СРСР та УРСР.

4. Насамкінець, особливий статус період кін. 1980-х — поч. 1990-х рр. має як епоха становлення сучасної історичної науки, епоха трансформації радянської історіографії у пострадянську та — у власне новітню українську історіографію. Неабияке значення для цього має історико-культурний процес останньої третини ХХ ст.

Зрештою, вітчизняна історична наука вимагає все більшої і більшої уваги до основ і засад власного розвитку. Далеко не в останню чергу це стосується періоду кін. 1980-х — поч. 1990-х рр., який за багатьма ознаками є часом

формування її сучасного, з усіма позитивними і негативними рисами обличчя. Підставою для вищенаведених тверджень виступає не тільки сам факт присутності в новітньому історіографічному дискурсі низки проблем і проблемних вузлів зі спадку перебудовних пошуків «правди історії», але й очевидна потреба в історіографічному самоаналізі, з огляду на численні виклики останнього десятиріччя з боку різних сфер історичного і позаісторичного.

Наукове видання

Тарасов Володимир Володимирович

Образ перебудови (1985-1991 рр.)
в сучасній сторіографії: проблема термінології
та інтерпретації

*В оформленні обкладинки використана робота
Віталія Шості «Прочитайте знову тую славу (Т.Шевченко)», 1988 р.*

Підписано до друку 10.09.2016
Відповідальний редактор — А. Корнев

Видавництво «Раритети України»
Св. реєстр. ДК №3238 від 16.07.08

Формат 75Х90 ^{1/32}
Друк офсетний. Папір офсетний
Гарнітура «Book Antiqua»
Умов. друк арк. 2,8
Умов. видав арк. 3,1
Наклад 300
Зам. № 10.09